

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Гуманітарний факультет
Катедра української мови і літератури

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему «Психологія інакшості в сучасній українській дитячій літературі»

Виконала студентка VI курсу, групи МУФ-61
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.01 «Українська мова та література»
освітньо-професійної програми
«Українська мова і література»
Марценюк Тетяна Вікторівна

Керівник – докторка філологічних наук,
доцентка, завідувачка катедри
української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
Вісич Олександра Андріївна
Рецензент – кандидатка філологічних наук,
доцентка катедри української літератури
Рівненського державного
гуманітарного університету
Тхорук Раїса Леонтіївна

Острог, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІНАКШІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ВИМІРІ.....	8
1.1. Феномен інакшості як міждисциплінарна категорія	8
1.2. Літературознавча рецепція феномену інакшості	17
1.3. Література для дітей та юнацтва як засіб формування етичних і естетичних орієнтирів.....	22
РОЗДІЛ II. ПОЕТИКА ІНАКШОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА: ТЕМАТИЧНИЙ АСПЕКТ	29
2.1. Проблема булінгу у творах А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» та О. Луцевської «Скелет без шафи»	30
2.2. Рецепція інклюзивності у творах К. Бабкіної «Шапочка і Кит» та «Гарбузовий рік».....	42
2.3. Сирітство як вияв соціальної інакшості у творі А. Бачинського «140 децибелів тиші».....	49
2.4. Зовнішня атрибутика інакшості в сучасній літературі для дітей (за твором О. Луцевської «Опікуни для жирафа»).....	56
РОЗДІЛ III. ПЕРСОНОСФЕРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА: КОНФЛІКТ «Я»—«ІНШИЙ»	61
3.1. Школа як модель соціального розмаїття у книзі «Майя та її мами» Л. Денисенко.....	61
3.2. Репрезентація проблеми інакшості з погляду головних персонажів	69
3.3. Інакшість другорядних персонажів у системі твору	75
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна українська дитяча література в останнє десятиріччя засвідчує появу нових тематичних орієнтирів, серед яких тенденція до проговорення раніше табуйованих тем. Зокрема, у полі зору з'являються твори з центральними проблемами дитячої самотності, соціалізації та адаптації серед однолітків, змін власного тіла, взаємостосунків у сім'ях. У центрі сюжету постають інакші персонажі (сироти, жертви булінгу, діти з інвалідністю), які досить часто є вигнанцями у власних соціальних групах. Причиною оприявлення цих тем у дитячій літературі є великий суспільний запит на толерування особистості Іншого, вміння спілкуватися на засадах доброзичливості й поваги.

Сучасна дитина зростає в умовах глобалізації та інформаційної булімії, тому пізнавальні процеси актуалізуються значно швидше, а коло зацікавлень помітно розширюється. Батьки чи то внаслідок пострадянської традиції замовчувати «некомфортні» теми, чи то внаслідок суб'єктивного ставлення до того чи того соціального явища, відмежовують дітей від повноцінної можливості формувати власну картину світу. Не чуючи відповідей на поставлені питання в колі сім'ї, діти йдуть у так звану наступну інстанцію – мережу Інтернет, де дуже часто зміст повідомлення не відповідає віковій категорії дитини. У цьому виявляється перевага сучасних книг для дітей, адже їх читання постає як процес самостійного осмислення та пошуку відповідей у таких художніх моделях, де зазвичай перед юним читачем постає герой-одноліток у наближених до сучасних реалій історіях.

Тема інакшості, з'являючись у сучасній українській літературі для дітей та юнацтва, стає підґрунтям для зростання нового покоління в середовищі соціального розмаїття, де кожен Інший має свої моральні та юридичні права. Проблему відкинутості та неприйняття гостро відчують на собі люди з інвалідністю. У соціумі й досі панує стереотипне уявлення про них як про недієздатних чи обмежених. Натомість автори дитячих творів роблять

персонажів з інвалідністю головними, а під час конструювання образів орієнтуються на психологію героя, у такий спосіб зміщуючи акцент із опису його зовнішнього вигляду на опис світу внутрішніх переживань.

У царині літературознавчої науки на сьогодні існує потреба в науковому обґрунтуванні феномену інакшості та розробленні методології його дослідження. Спостерігаємо лише поодинокі наукові розвідки літературознавців Н. Шумейко, О. Колінько, О. Осмолівської. Специфіка вивчення сучасної дитячої літератури загалом зосереджена в роботі Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва, провідними науковцями в якому є Б. Шалагінов, В. Кизилова, Л. Лебедівна, Л. Овдійчук, М. Хороб, У. Баран та ін. Особливої уваги заслуговує монографія Т. Качак «Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст.» (2018). У праці окреслено зміни в жанровій системі, проблемно-тематичних горизонтах дитячих творів, що детальніше та більш різнобічно показують дискурс дитинства. Серед помітно нових тем української дитячої літератури авторка називає тему комунікації Іншого зі світом, у межах якої з'являється потреба говорити й про інакшість як про причину комунікативних невдач індивіда.

Об'єкт дослідження – феномен інакшості в прозових творах письменників сучасної української літератури для дітей та юнацтва: А. Бачинського «140 децибелів тиші», А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит», Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая», К. Бабкіної «Гарбузовий рік», «Шапочка і кит», Л. Денисенко «Майя та її мами», О. Луцевської, «Опікуни для жирафа», «Скелет без шафи».

Предмет дослідження – художні моделі комунікації інакших персонажів-дітей у системі твору, а також специфіка конструювання образів інакших дітей.

Мета кваліфікаційної роботи – цілісна характеристика феномену інакшості як міждисциплінарної категорії загалом та в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва зокрема, а також з'ясування актуальних поетико-стильових особливостей втілення у межах тематичного розмаїття.

Мета дослідження передбачає розв'язання комплексу **завдань**:

- систематизувати трактування поняття інакшості як міждисциплінарної категорії в межах наук психології, філософії, педагогіки, соціології;
- охарактеризувати літературознавчу рецепцію інакшості;
- визначити функційні особливості сучасної української літератури для дітей та юнацтва;
- окреслити спектр тематичного розмаїття дитячих творів із центральною темою інакшості;
- проаналізувати художні особливості вияву інакшості в означених творах;
- виявити й систематизувати типи новітніх персонажів-дітей;
- проаналізувати особливості функціонування другорядних інакших персонажів.

Методологічну й теоретичну основу магістерської роботи складають праці українських та зарубіжних дослідників у царині філософії, психології, педагогіки та літературознавства. Під час характеристики поняття «інакшість» було використано концепції діалогу з Іншим М. Бубера, У. Еко, Ч. Тейлора та інших визначних мислителів ХХ ст. Власне літературознавчою основою дослідження стала монографія Т. Качак. До уваги було взято окремі наукові розвідки А. Мартинець, В. Кизиловой, Л. Овдійчук, Н. Астрахан, О. Колінько та ін. У ході дослідження виникла потреба звернутися до праць із психологічних студій Д. Гоулмана, О. Ілларіонової та гендерних студій М. Кіммела, Т. Марценюк.

Методи дослідження. У ході дослідження було використано *структурно-семантичний метод* із метою окреслення проявів інакшості в структурі художнього тексту; *метод інтерпретаційного моделювання* для інтерпретації художніх моделей та їх значення в процесі становлення етичних і естетичних орієнтирів юного читача; *компаративний метод* для окреслення й зіставлення спільних та відмінних рис того чи того твору, персонажа, концепції. Також було застосовано елементи наратологічного, еокритичного, інтермедіального та

гендерного аналізів. За допомогою *наратологічного аналізу* розкриті особливості оповідних моделей зображення в текстах, що досліджуються. Унаслідок *гендерного аналізу* було виявлено деякі особливості конструювання образів дівчаток та хлопчиків, а також значення гендерної приналежності автора в процесі творення тексту. *Інтермедіальний аналіз* окремих сюжетних елементів дозволив говорити про вплив інших видів мистецтв на розкриття певної проблеми у творі. Використовуючи елементи *екокритичного аналізу*, нам вдалося простежити, який вплив гармонія людини й природи має на переживання досвіду інакшості.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає в тому, що в українському літературознавстві вперше відбувається оприявлення тематичного розмаїття інакшості в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва, а також виокремлення та систематизація персоносфери інакших героїв. Це дає поштовх для подальшого вивчення проблемно-тематичного змісту інакшості не лише в царині літератури, а й у психології та педагогіці.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження розширюють орієнтири вивчення теми інакшості в літературознавстві. Окрім цього, дослідження може стати підґрунтям для подальшого вивчення поетики інакшості поза межами жанру дитячої літератури. Матеріали та висновки магістерської роботи можуть бути використані в процесі вивчення сучасної літератури для дітей та юнацтва на спецкурсах в університетах, коледжах, а також під час розроблення шкільних програм з української літератури чи списків творів для позакласного читання.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення магістерського дослідження знайшли відображення в доповіді на XXV викладацько-студентській конференції «Дні науки» в Національному університеті «Острозька академія», секція «Літературні напрями епохи і творчі шукання українських письменників» (Острог, 2020). Тема: «Інакшість як художня проблема в сучасній українській підлітковій літературі (на матеріалі роману Анастасії Нікуліної “Сіль для моря або Білий Кит”)».

Публікації. Окремі аспекти дослідження викладено в двох публікаціях. Зокрема, у збірнику матеріалів Міжнародної наукової інтернет-конференції «Лексико-граматична система української мови в комунікативному вимірі» (блок «Моделі літературної комунікації в художньому тексті»), а також в університетському збірнику «Студентські наукові записки Національного університету “Острозька академія”».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури, який містить 75 позицій. Загальний обсяг роботи – 93 сторінки, з них 83 сторінки – основного тексту.

РОЗДІЛ І

ІНАКШІСТЬ У ЛІТЕРАТУРІ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ВИМІРІ

1.1. Феномен інакшості як міждисциплінарна категорія

Інакшість – це складний феномен, дослідження якого паралельно відбуваються в багатьох наукових галузях. Причиною активного зацікавлення цією темою є бажання науковців змінити статус відкинутих на маргінеси соціуму людей у зв'язку з різними причинами, а також утвердити толерантність та повагу у ставленні до Іншого. Проте інакшість можна трактувати й у ширшому вимірі, як обдарованість, як інший спосіб життя тощо. Тоді інакшими постають люди з нетиповими професіями, маловідомими хобі, особливими зачісками і таке інше.

На нашу думку, першим кроком до прийняття інакшості повинне стати усвідомлення того, що кожен Інший – особливий, унікальний. Образ Іншого з'являється в різних науках (психології, філософії, антропології тощо) здебільшого в контексті вивчення проблеми ідентичності. Як зазначає М. Козловець, із 80-х рр. XX ст. почала відбуватись універсалізація цього терміна, що й призвело до певного розмивання кордонів між його трактуваннями. У контексті цього дослідження виникає потреба детальніше розглянути феномен ідентичності, до якого входить образ Іншого в царині філософської думки та соціальної психології.

Генезу трактування ідентичності через діалог з Іншим простежуємо у тезах І. Скотта, Д. Юма. Аналіз проблеми ідентичності стає центральним у філософському доробку П. Рікера. За словами М. Козловця, саме в епоху модерну особистість стала більш соціальною. Розглядаючи її в полі соціуму, дослідники більше не могли вивчати ідентичність без образу Іншого, без діалогу між ними. Тобто Інший став складовою ідентичності, адже встановлення власної ідентичності неможливе в межах самого себе, «воно перебуває в безпосередній залежності від інших» [34, с. 30]. Проблеми модерної ідентичності у своїх працях також розглядає сучасний філософ

Ч. Тейлор: «...відповісти на питання про природу власного «Я» можна, лише спілкуючись з іншими людьми» [34, с. 30]. Процес формування особистісної ідентичності, за Тейлором, полягає у зверненні до цінностей, які мають значення не лише для окремої особи, а й для інших людей. Філософ також зазначає, що особистість людини здатна розвиватися там, «де є значущі інші, що здатні сформувати її» [34, с. 31]. Вагомий внесок у розуміння образу Іншого зробив М. Бахтін у працях «До філософії вчинку», «Автор і герой в естетичній діяльності», «До питань самопізнання та самооцінки». Зокрема, у праці «До філософії вчинку» митець виводить категорії «Я для себе», «Я для Іншого» та «Інший для мене», що нерозривно пов'язані між собою. М. Бахтін визначає Я та Іншого через принцип протиставлення як два різних, але водночас «співвіднесених між собою ціннісних центри життя» [6, с. 32]. Філософ підкреслює, наскільки певний момент або ж сприйняття світу загалом може по-різному відбиватися на емоційно-оцінній сфері Я та Іншого, але таке різноманіття не заперечує однаково рівної значущості цих центрів.

Дослідники соціальної психології пов'язують образ Іншого з процесом соціалізації та ідентифікації. Ідентифікацію розуміють «як процес співставлення, порівняння одного об'єкта з іншим на основі певної ознаки, унаслідок чого проявляється їх схожість або відмінність» [18, с. 221]. Загалом у психології виділяють три області психічної реальності, які охоплює поняття ідентифікації, і які перетинаються між собою:

1. Процес, коли суб'єкт об'єднує себе з Іншим на основі спільного емоційного зв'язку.
2. Уявлення суб'єктом Іншого як продовження самого себе, наділення його своїми почуттями, якостями.
3. Механізм, унаслідок якого суб'єкт ставить себе на місце Іншого. Тобто перебування в ролі Іншого стає шляхом до себе самого [18].

З погляду культурології, у сучасному світі внаслідок посилення взаємозв'язку між культурами, тобто внаслідок процесу глобалізації, вивчення образу Іншого неможливо оминути. Завдяки різноманітним технологіям

сьогодні відбувається стирання меж між своєю культурою та культурою Іншого. Це відбувається завдяки перекладам книг, доступу до музики та фільмів інших країн тощо. Власне, взаємообмін, взаємозв'язок культур стає поштовхом до розвитку суспільства, соціальних процесів. Щоразу наштовхуючись на незвідане, людина через процес пізнання нового, розвиває також і себе, розуміння власної ідентичності.

Окремим об'єктом вивчення є полікультурні середовища, де в межах однієї держави проживає багато національностей, на кшталт Австралії, Канади, Сполучених Штатів Америки тощо, у яких поєднуються різні форми взаємодії культур (міграція, імміграція, асиміляція тощо). Говорячи про США, європейські дослідники висловлюють думку про те, що «американський тип культури колонізував повоєнну Європу за допомогою експорту промислових товарів та використання впливу засобів масової інформації» [66, с. 159]. Слід відзначити, що історично колонізація територій призводила до взаємопроникнення культур, що закономірно супроводжувалось конфліктами і явищами дискримінації, пошуком шляхів порозуміння та способів співіснування. Ці процеси, що знаходили відображення в мистецтві, нерідко втілювались у специфічній образній системі, під час вивчення якої доречно застосовувати метод імагологічного аналізу, зокрема представлений у роботах В. Будного, В. Яніва, Д. Наливайка, М. Ільницького та ін.

У. Еко в есе під назвою «Коли на сцену виходить Інший» зауважує, що погляд Іншого формує нас. Без так званого погляду збоку, оцінки Іншого, ми не здатні скласти повноцінне уявлення про власне Я. Важливою є теза про те, що в основі приниження Іншого лежить бажання відчутти його підкорення: «Навіть той, хто вбиває, гвалтує, краде... – чинить це в певні хвилини, а решту часу в житті він присвячує випрошуванню в собі подібних схвалення, любові, поваги...» [24]. У. Еко роздумує над проблемами тих культур, для яких масові вбивства, знущання над тілами тощо залишаються нормою. В основі таких культур – вузьке коло Інших, яке не приймає решту за людських особистостей. У них самоствердження відбувається за рахунок знецінення. Отож в основі

комунікації між різними людьми, культурами, соціальними групами є два полюси – доброзичливість та ворожість. Другий виявляється в нездатності сприйняти будь-яку картину світу Іншого. Тож у цьому контексті слушно говорити про Іншого в значенні Чужого, що стає основою словесної пари «Свій–Чужий », або ж Ворожого, що стає основою словесної пари «Друг–Ворог». Вони актуалізуються не лише в окресленій вище ситуації, а й, наприклад, «при запозиченні слів із інших мов, коли слова іншомовного походження набувають негативних конотацій» [9, с. 9]. Філософ А. Єрмоленко наводить два гранично відмінних приклади ставлення до Іншого, зокрема, говорячи про взаємодію культур після відкриття Нового світу Х. Колумбом. В особі завойовника Е. Кортеса відбувається приниження та підкорення індіанців, а в особі Б. де Саагуна відображено прагнення пізнати й зрозуміти культуру народу. Для цього він вивчив їхню мову, дослідив історію, тобто визнав культуру Іншого як рівноцінну своїй.

В одному зі своїх виступів Ж. Дельоз торкнувся питання, чому в режисера може виникнути бажання адаптувати роман. Насамперед тут йшлося про цінність ідеї, яку проголошено в книзі, і власне бачення режисера, як її (ідею) можна протранслювати через мистецтво кіно. Важливим є й інший аспект, а саме вміння творця відчувати, що його творіння резонуватиме з настроєм чи потребами суспільства. Зустріч мистецтв, об'єднаних спільною ідеєю, підносить її на нові вершини пізнання, наголошує на її важливості тут і зараз.

Вважаємо, що спілкування Я та Іншого засновується насамперед на повазі та доброзичливості. У цьому контексті доречно згадати про відомого філософа ХХ ст. М. Бубера та його працю «Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням». Філософ пояснює засадничі поняття, які складаються зі словесних пар «Я–Ти», «Я–Воно», що, на думку вченого, не можуть бути вимовлені окремо. Якщо людина прагне дізнатися щось від іншої людини, щось від неї отримати, то її намагання зосереджені на результаті, домагаючись якого, вона докладає чималих зусиль. У такому випадку інша людина завжди буде лише

предметом, на який зорієнтовані всі дії Я. Людина вивчає цей світ за допомогою різних предметів, тобто Воно. Процес пізнання відбувається в засадничому слові «Я–Воно». Комунікація ж закладена у словесній парі «Я–Ти». Від Ти ніколи нічого не вимагають, його слухають, розуміють, відчувають. Ти не можна вивчати частинно. Я бачить Ти як єдине ціле, бо таким і є Ти.

Також філософ виокремлює три сфери, на яких побудовано світ стосунку:

- 1) життя з природою, у якому виникає бар'єр мови;
- 2) життя з людьми, яке «оформлюється» через мову;
- 3) життя з духовними сутностями, яке, як пише філософ, «безмовне,

але мовотворче» [11]. Засадниче слово у цьому стосунку промовляє людське єство, не маючи змоги сказати його вустами. Тобто М. Бубер пояснює, що між Я і Ти немає жодної вигоди чи мети, зазначаючи, що «лиш там, де зруйнувався всілякий засіб, відбувається зустріч» [11, с. 38]. Між Я і Ти виникає любов, яка є відповідальністю Я за Ти. Але почуття, які живуть у людині не є любов'ю, адже любов – це те, у чому живе сама людина. Відтак ми розуміємо, що у засадничому слові «Я–Ти» присутня взаємність, людина до неї прилучена, вона у ній живе.

Вважаємо, що формулу взаємин між Я і Ти доречно застосовувати як ідеальну формулу комунікації з інакшими людьми. Саме слово «інакшість» дещо маркує їх, ніби відокремлює. Але таке уявлення складається тільки тоді, коли людина розуміє інакшість як ваду, як недолік. Як ми вже зазначали, інакшість Іншого має безліч контекстів. Людина з тату має свою особливість, а людина з порушенням зору – свою. Люди з інвалідністю, расовими чи гендерними відмінностями – звичайна частина соціуму, але яка, попри вороже ставлення та відторгнення, все ще бореться за своє повноправне місце в суспільстві. Доречно погодитися з твердженням А. Єрмоленка про те, що «здатність чути голос меншин (етнічних, національних, класових, гендерних, людей з фізичними вадами) є умовою людяності суспільства» [9, с. 12]. У цьому й вбачаємо завдання, зокрема, дитячої літератури: завдяки новим темам інакшості продукувати морально-етичні орієнтири молодого покоління.

Загалом інакшість на сьогодні сприймають як проблему, а особливу людину – як когось чужого та не прийнятного для «нормального» соціуму. Виникає логічне питання, як формуються ці норми. Своє місце в цьому процесі займають стереотипи: «саме стереотипи (етнічні, гендерні, релігійні, соціальні) є носіями групових уявлень про «іншого», а також про «себе» і відіграють провідну роль у масових утвореннях» [44, с. 11]. Стереотипи – небезпечне поняття. Адже легко вкорінюючись у свідомість, вони не завжди дають правдиве уявлення про те чи те явище, людину. При цьому позбутися їх дуже складно. До найбільш відомих стереотипів опису «себе» та «іншого» зараховують такі: за кольором шкіри (чорні/білі), за гендером (чоловік/жінка), за релігією (християнин/мусульманин, віруючий/атеїст), за віком (старий/молодий) тощо. Наприклад, у колишньому СРСР людей з інвалідністю не вважали частиною соціуму, адже вони не приносили користі радянській системі, зокрема, не могли бути повноцінною робочою силою, не відповідали образу ідеального громадянина СРСР. Відтак сформований колись стереотип про безпомічність людини з інвалідністю, про сприйняття її особливостей як недоліків не дозволяє сьогодні стати їм повноцінною частиною соціуму та викликає лише жаль по відношенню до них. Тобто стереотипи формують коло прийнятних/неприйнятних норм визнання інакшого Іншого або своїм, або чужим. У цьому аспекті доречно також згадати про дискримінацію як реальну проблему невизнання інакшості. Якщо говорити про дитину, яка перебуває в процесі становлення як особистість, прояви дискримінації, булінгу можуть негативно вплинути на цей розвиток і залишити свій травматичний слід у дитячій психіці. Поділи за гендерними, фізичними, расовими особливостями, які існують у суспільстві, спричиняють домінантність однієї сторони на противагу іншій. Негативне ставлення до людей, які належать до іншої категорії, подекуди переливається у жорстокість та ворожість. Дискримінуючи слабку сторону, сильна самостверджується.

Важливою умовою подолання проблеми прийняття інакшості є побудова сильних інституцій на державному рівні, які не просто захищатимуть права, а й

сприятимуть входженню в соціум інакших людей. Тут доречно згадати про позитивний досвід Швеції. За даними Swedish Trade Union Confederation (LO), у Швеції 71% людей з інвалідністю працевлаштовані, а 60% із них – на постійну основу. Шведським законодавство передбачено врегулювання прав цих людей. Натомість в Україні ще донедавна точилися суперечки навколо понять «інвалід», «людина з особливими потребами», «людина з обмеженими можливостями» та ін.

У царинах соціальної психології та соціології сьогодні пріоритетними питаннями є зосередження на покращенні комунікації між спільнотами, прийнятті інакшості та сприянні діалогу з інакшим Іншим. Як зазначає Ю. Товстокора, щодня людина дотримується певних правил та норм, так званих форм контролю поведінки в соціумі. З-поміж соціальних норм виокремлюють моральні: «правила поведінки, які регулюють відносини між людьми на основі критеріїв добра і зла» [61, с. 297]. Оцінюючи, що є добрим, а що – злим, людина формує власну ідентичність, обирає своє місце в спільноті. Інакший у цьому випадку знаходиться поза всякими нормами, поза добром, адже його сприймають вороже, як чужого. У своїй статті «Легітимація “іншого як інакшого” у комунікативному просторі спільнот» Ю. Товстокора вказує, що однією з можливих схем прийняття «іншого як інакшого» може бути «вікно Овертона», феномен, завдяки якому відбувається перехід певного явища з категорії немислимого до категорії суспільно визнаного [61, с. 300]. Ця схема містить п'ять етапів, на останньому з яких відбувається прийняття «іншого як інакшого» шляхом руйнування старих норм та ідей і впровадження нових, які будуть враховувати категорію інакшості.

Розмова про інакшість у сучасному світі стає дедалі затребуванішою, а тим паче, коли йдеться про дітей. Підтвердженням цієї тези, як і вище згаданих тез Дельоза про ідею, є заплановані екранізації дитячих книг, ключовими героями у яких є інакші діти. Це, зокрема, повнометражний фільм за книгою року BBC-2015 «140 децибелів тиші» автора А. Бачинського та короткометражна стрічка за романом А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий

Кит». Режисери обох фільмів наголошують, що їхнє прагнення – показати особливих дітей, які в середовищі своїх труднощів не залишаються на маргінесах суспільства, а навпаки від них відходять, соціалізуються. Кіномистецтво доречно підхоплює ідеї літературних творів і через свої засоби поширює їх у суспільстві.

Окрім уже згаданої літератури, кіномистецтва, варто додати кілька слів і про музику, а саме про проєкт доньки українського поета Грицька Чубая С. Чубай – «Колискові для Олекси». Ідея акції полягає в тому, що музика стає свого роду лінією комунікації між батьками та дитиною. Проєкт зосереджений на допомозі дітям із аутизмом. С. Чубай, як мати хлопчика-аутиста, на власному досвіді довела дієвість колискового співу й започаткувала музичний альбом, аби насамперед допомогти сім'ям, у яких зростають інакші діти, а також і для висловлення ідеї про розуміння природи аутизму та його діагностування.

Не можна оминати й напрацювання вчених-методистів, присвячених упровадженню в систему освіти нових методів, підходів до навчання інакших людей, зокрема, дітей. Це, зокрема, статті Н. Головченко «Сучасна українська література як джерело формування інклюзивної компетентності вчителя методами інформальної освіти», І. Садової «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в умовах сучасної початкової школи», підручник «Література та інклюзія» О. Деркачової та С. Ушкевич. Учені наголошують на важливості читання книг як процесу, що допомагає дитині усвідомити і прийняти свої особливості або ж особливості Іншого. Наприклад, Т. Шарова зазначає, що «позакласне читання художніх творів, у яких герої мають певні обмеження, може зробити більш ефективним процес соціальної реабілітації» [65, с. 85]. Ще однією важливою умовою соціальної реабілітації є спілкування з однолітками, відчуття включеності в звичайне життя. Спільне навчання в цьому контексті дає змогу інакшим дітям покращувати комунікаційні навички, навчатися за складнішою програмою, відчувати себе повноцінною частиною соціуму. Своєю чергою всі інші діти мають змогу

розвивати почуття доброзичливості, толерантності, і, що важливо, шанс зрозуміти та прийняти інакшість як щось звичне. Таке спілкування в межах школи дає можливість дітям здобувати важливий соціальний досвід, який у майбутньому стане основою для становлення більш відкритого та розуміючого суспільства. У своїх статті «Гра як спосіб соціалізації молодшого школяра» психологиня Г. Гандзілевська зазначає, що для дітей молодшого шкільного віку основними соціальними завданнями є встановлення дружніх зв'язків, обміну інформацією та входженню до соціальних груп загалом. Гра є одним із способів виконання цих завдань [16, с. 88]. Тому залученість до спільного процесу всіх дітей така важлива в контексті прийняття інакшості.

Важливим способом проговорення інакшості для особливої дитини вчені вважають казкотерапію. До дослідження цієї методики активно долучаються і психологи, і педагоги. Зокрема, І. Садова в роботі «Казкотерапія – сучасний метод роботи з дітьми, які мають особливі потреби» зазначає, що казки для інакшої дитини є психотерапевтичним засобом, який допомагає пізнати та впорядкувати думки, емоції, переживання. Загалом казкотерапія ґрунтується не лише на читанні казок, а й на їх складанні, розігруванні в ролях. Відтак казкотерапія моделює певні ситуації, дозволяє дитині вивільнити емоції, сформувати власну думку тощо [56, с. 295]. Важливою ознакою казки є щасливий фінал, який допомагає дитині налаштуватися на позитивний лад, відчувати себе захищеною (особливо коли читання відбувається в колі сім'ї). У ширшому розумінні про книготерапію загалом пише дослідниця О. Вертиполох. Вона зазначає, що книга виконує терапевтичну функцію, допомагає надолужити нестачу спілкування в реальному житті [13]. Такі тези ще раз підтверджують численні думки про важливість процесу читання та про книгу як невід'ємну частину життя не лише дитини, а й людини загалом.

Отже, феномен інакшості на сьогодні знаходиться на етапі активного вивчення в різних науках. Це свідчить про те, що в суспільстві є потреба ламання стереотипів щодо інакшості та встановленні нових норм та нового бачення її не як ворожості, а як звичності. Значні наукові здобутки здійснено в

царині методики викладання, що пов'язане з впровадженням інклюзивної освіти в Україні. Психологи ж окреслюють способи подолання страху, невпевненості, некомфортності, які існують поряд з інакшістю, через книготерапію. Інакшість не відкидається на маргінеси й у музиці та кіномистецтві, де спостерігаємо збільшення розмов про означений феномен. У наступному підрозділі буде розкрито літературознавчі здобутки з цієї теми.

1.2. Літературознавча рецепція феномену інакшості

Констатувати тотальну відсутність уваги до теми інакшості в українському літературознавстві ми не можемо. Навпаки, в останнє десятиріччя ця тема знаходиться на шляху свого розвитку та всебічного дослідження. Як було зазначено в попередньому підрозділі, інтерес до теми інакшості виявляється з боку різних наук та мистецтв, що зумовлено загальним інтересом до поданої проблеми в культурі та в суспільстві загалом. У цьому підрозділі ми детальніше зосередимося на літературознавчій рецепції феномену інакшості та охарактеризуємо знакові тексти.

Окреслюючи у своїй монографії тематичні орієнтири сучасної української літератури для дітей та юнацтва, науковиця Т. Качак виокремлює тему «комунікації “іншої” дитини і світу» [29, с. 79]. Дослідниця наводить для прикладу твори А. Бачинського «140 децибелів тиші», О. Радущинської «Метелики в крижаних панцирах». Сюжети обох книг мають багато спільного. Зокрема, в основі – каліцтво головних героїв унаслідок автокатастрофи. Андрійко з книги А. Бачинського втрачає слух, а Яринка О. Радущинської не може ходити. Обоє героїв втрачають і батьків. Складні життєві колізії, проте, не ламають їх як особистостей, а навпаки роблять сильнішими. Щасливі фінали в цих творах декларують інакшим дітям майбутнє. Читач вірить, що не зважаючи на труднощі, якими б вони не були, людина не мусить відмежовувати себе від навколишнього світу, бо вона є його невід'ємною частиною. Т. Качак також зазначає, що читання таких творів поширює толерантність у суспільстві [29, с. 79]. Побіжно авторка також згадує твори Л. Ніцой «Дві

бабуськи в незвичайній школі, або Скарб у візку», Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая», де проблему інакшості протрансльовано лише частково за допомогою другорядних персонажів. Проте, як зазначає дослідниця, попри загальновідому тезу, що в літературі для дітей немає місця великій кількості персонажів, «набувають популярності твори, в яких зосереджено увагу не тільки на динамічному портреті дитини-головного героя», а й чітко виражено характери та долі різних персонажів [29, с. 171]. Слушно також зауважує дослідниця О. Осмолівська про те, що останнім часом спостерігається тенденція, яка не має на меті введення персонажа у твір саме через інвалідність.

У статті дослідниці О. Колінько «Дитяча література крізь призму мультикультуралізму» доволі точно окреслено проблеми та виклики, які сьогодні постають під час вивчення інакшості. Це, зокрема, потреба в детальному обговоренні феномену та в розробленні методологій його дослідження. Також науковиця розглядає мультикультуралізм як напрям вивчення літератури для дітей та юнацтва, який має на меті поважати та цінувати людську інакшість. О. Колінько доречно згадує тезу дитячої письменниці та дослідниці О. Луцевської: «важливо розуміти, що мультикультурне читання є превентивним методом проти ксенофобії, расизму, нетолерантного ставлення загалом» [35, с. 183]. Тобто читання книг, де актуалізовано окреслену тему – це можливість зрозуміти досвід інакшості або пізнати себе самого. У своїй статті О. Колінько подає сегмент іноземних текстів для дітей із різноманітною тематикою. Це сирітство, насилля в сім'ї, знущання над підлітками (зокрема у творах Ж. Вілсон); взаємини між дорослими й дітьми (у творах У. Старка) тощо. Загалом, проблеми, які проговорюють іноземні автори актуальні й для українських реалій. Але варто зазначити, що закордоном це проговорення почалося значно раніше. Зокрема, у своїй статі С. Гервей (S. Gervay) констатує, що позбавлення від численних стереотипів та упереджень у ставленні до інакших людей у суспільстві позитивно змінилося після того, як відбулося утвердження прав цих осіб на законодавчому рівні. Хоча тоді це вплинуло й на художню якість книг для дітей. Вони здебільшого

мали дуже схематичний вигляд та дидактичний характер. Звісно, про книгу як витвір мистецтва в цьому контексті говорити складно. Але сама поява творів із темою інакшості декларувала початок її проговорення, що, безумовно, можна вважати кроком вперед [72]. Дослідниця Д. Робертсон (D. Robertson) у своїй книзі «Portraying Persons With Disabilities» констатує, що не завжди інвалідність повинна бути в центрі подій і впливати на розвиток головного персонажа. Набагато точніше відповідатиме дійсності історія, де на першому плані будуть емоції, думки, дії інакших героїв, а не зосередження на їх вадах [73]. Власне, у сучасній літературі можемо спостерігати, що автори дитячих творів ставлять за мету зображувати максимально близького читачеві героя в реальному світі й реальних обставинах, щоб таким способом розширювати його (читача) особисті кордони, робити його відкритим до сприйняття навколишнього світу, або ж готовим сприймати і приймати свою/чужу інакшість.

Н. Шумейко у статті «Відображення форм взаємодії культур та соціальної інакшості в деяких художніх творах та публіцистичних нарисах другої половини XX століття» обґрунтовує актуальність проблем толерантності, взаємодії культур та соціальної інакшості. Зокрема, аналізуючи повість К. Кантона «Два будинки» дослідниця робить висновок, що дитина, яка зростає в межах двох культур, повинна на однаковому рівні бачити їх особливість та цінність. Натомість головний герой повісті зростає в умовах культурних розбіжностей, через які в його сім'ї виникають чвари. Продовжуючи розмову про соціальну інакшість, Н. Шумейко трактує толерантність як категорію, «яка передбачає розуміння того, що всі переконання думки та судження є відносними і не можуть бути явними для всіх» [66, с. 160]. Толерантність є важливою умовою для діалогу між людьми. Зокрема, на толерантному ставленні до соціальної інакшості й наголошує дослідниця. Також вона аналізує тлумачення категорії «чужинець» і йдучи за філософом З. Бауманом, констатує, що це людина, яку не розуміє більшість. В однойменному есе «Чужинець» З. Бауман торкається питання соціальної інакшості в особі чужинця. Він виокремлює типи чужинців та окреслює ставлення до них у соціумі (вискочка,

скоробагато тощо). Негативне ставлення до чужинця виявляється через категорії нерозуміння та нетерпимості. Н. Шумейко пише й про нетерпимість до соціальної інакшості етнічних груп, виявом якої є геноцид [66]. Загалом, соціальна інакшість як вид інакшості може мати безліч видів. Усе, що пов'язано з буттям людини в соціумі належить до соціальної інакшості. Це, зокрема, бідність, сирітство, усиновлення, булінг, етнічна меншість, інклюзія тощо.

У статті «Формування видавничого напрямку української інклюзивної літератури як новітнього тренду розвитку видавничої справи» О. Осмолівська зазначає, що термін «інклюзивна література» в Україні було введено лише 2016 року [52, с. 30]. У рамках всеукраїнського проєкту «Інклюзивна література» було окреслено саме поняття, виокремлено та систематизовано перелік напрямків творів цього типу:

- у сучасній літературі спостерігається тенденція до розвінчування культу жалю до інакшості, натомість автори зосереджують увагу на психології своїх персонажів. Тому перший напрям – **література, яка розповідає про людей з інвалідністю**, не зосереджуючись на їх особливостях, а змальовуючи їх як звичайних людей зі своїми бажаннями, емоціями, внутрішнім світом;

- колись (в радянський період) на чолі соцреалістичної літератури був код «позитивного героя», героя-робітника як ідеального громадянина СРСР [20, с. 169], головними рисами якого були відданість державі, працелюбність, героїзм тощо. Темі інакшості в цій літературі не було місця, позаяк інакші персонажі не підпадали під канони маніпуляції колективною свідомістю. Визнання інакшості означало б проголошення ідеї, що кожна людина є унікальною особистістю, а це не відповідало політиці виховання патріотичної радянської маси. Тож позитивно, що сьогодні з'являється **література, спрямована на сприйняття особистісного різноманіття** (в контексті гендеру, раси, нації тощо).

- **література для дітей «з особливими освітніми потребами»**, тобто література із застосуванням додаткових технологій (шрифт Брайля, тактильна книга, книжка-картинка тощо) [52, с. 30]. Отож виокремлені напрямки

інклюзивної літератури дозволяють здійснити систематизацію творів для дітей та юнацтва відповідно до цієї тематики, а також констатувати, що тяжіння українських авторів та видавців до розв'язання проблеми інакшості – не тренд, а необхідна складова сучасного культурного процесу в суспільстві.

Виходячи за межі літератури для дітей та юнацтва, зазначимо, що тема інакшості репрезентована й у прозі для дорослих, причому це твори українських та іноземних авторів. Серед великого жанрового масиву здебільшого вони наявні в любовних романах: «Гоцик» Л. Дашвар, «До зустрічі з тобою» Д. Мойєс, «І глухота впаде...» Д. Гладун, «Провина зірок» Д. Гріна, «Така, як ти» М. Леві, «Тому що ти є» Д. Корній тощо. Здебільшого в цих творах основною домінантою є теза, що справжнє кохання не має меж. Головний акцент не падає на особливостях інакшої людини, і це не стає перешкодою в комунікації. Літературна критикиня Н. Головченко виокремлює низку домінантних проблем, що порушені в таких творах:

- жаль, відчуженість, неприйняття, а подекуди й відраза до людей-інвалідів, небажання спілкуватися з ними;
- відчужений спосіб життя, усвідомлення себе як зайвої частини суспільства, «відчуття меншовартості» людей-інвалідів;
- психологічна неготовність соціуму прийняти інакшість як повноцінну нормальну частину життя [59].

Основною причиною виникнення дискусії на тему інакшості в сучасному світі є потреба проговорення вище зазначених проблем із метою налагодження комунікації з інакшими людьми, встановлення толерантного ставлення до них як до повноцінної частини соціуму. Саме таке завдання й ставить собі література: з одного боку говорити про інакшість у контексті ставлення до неї (порушення проблем дискримінації, ксенофобії, булінгу тощо), а з іншого боку – говорити про неї, шукаючи відповідь на питання «що означає бути інакшим».

Отже, категорія інакшості в царині літературознавства потребує ґрунтованого дослідження. Здебільшого вчені констатують наявність тематичної бази у творах для дітей та позитивну динаміку їх окреслення. Але

точного визначення поняття інакшості, а також систематизації його категорії поки що не спостерігається. На сьогодні бачимо поодинокі статті, де інакшість є центральною темою дослідження.

1.3. Література для дітей та юнацтва як засіб формування етичних і естетичних орієнтирів

Дитяча література є важливою частиною літературного процесу загалом. Вона має свої функції та свого читача. На сьогодні, особливо в останнє десятиріччя незалежної України, можна спостерігати активне видання книг для дітей і використання широкого спектру тем. Це, зокрема, зосередження авторів на різних етапах зростання та розвитку дитини, детальніша увага до її психології відповідно до різних вікових категорій. Це також і утвердження «некомфортних» тем для обговорення: статеве дозрівання, булінг, маргінальне становище дітей з інвалідністю тощо.

На сьогодні полиці книгарень заповнені й перекладною літературою для дітей. Видавництва активно презентують дитячі твори відомих світових авторів. Дитяча книга завжди була важливою частиною процесу формування ідентичності дитини. На нашу думку, навіть в епоху інтернет-простору, книга є набагато точнішим життєвим орієнтиром для дитини, ніж соціальні мережі.

Серед сучасних українських письменників, які утверджують нові теми, можемо згадати, А. Бачинського, А. Нікуліну, Д. Матіяш, К. Бабкіну, Л. Денисенко, М. Лівіна, О. Радущинську, О. Луцевську, С. Гридін, Ю. Смаль та ін. Серед світових авторів – А. Хьоглунд, Ж. Вілсон, Л. Стрьомквіст, У. Старк та ін. Серед науковців, які досліджують функції дитячої літератури, культуру видання дитячих книг, проблему дитячого читання тощо можна назвати Б. Шалагінова, В. Кизилову, Е. Огар, М. Токар, М. Хороб, О. Вовк, Т. Качак, У. Гнідець та ін.

Важливе питання, яке вивчають у контексті дитячої літератури і письменники, і педагоги, і психологи, це напрямок, до якого автор спрямовує маленького читача, які ціннісні орієнтири він через свого героя намагається

встановити, яку картину світу формує. Книга стає вагомою частиною розвитку дитини не лише через свої дидактичні функції, а насамперед через комунікативні та емоційно-оцінні. Автор закладає у творі певні художні моделі, які «несуть у собі механізми актуалізації особистісного духовного та практичного досвіду реципієнта» [1, с. 3]. Юний читач пропускає всі ці описи через свою особливу емоційно-чуттєву сферу, а відтак сміється, плаче чи гнівається разом із книжковим героєм, тобто отримує реальний досвід. Книга виконує для читача роль своєрідного путівника емоціями, думками, моделями спілкування, які є в соціумі. Як зазначає дослідниця О. Вовк, зміст та естетика книг впливають на формування смаків дитини. Також науковиця додає: «Дитяча книга повинна бути написана з урахуванням інтересів і захоплень дитини, її підвищеної емоційності і гостроти реакції на події, безпосередності сприймання навколишнього світу» [15, с. 2]. На важливості цього аспекту наголошує чимало літературознавців (Р. Семків, Т. Стус, Ю. Джугастрянська), зокрема, говорячи про те, що одним із найдієвіших способів розвинути в дитини читацький смак та любов до книг загалом є спільні походи до книгарень із можливістю дитини обрати самостійно, а також постійне спостереження за тим, що любить робити та чим цікавиться дитина. Важливим фактором, на який потрібно звертати увагу під час написання та видання дитячої книги є також вік дитини. Це значною мірою впливає на культуру видання та й на самі тематичні спектри. Наприклад, підлітки тягнуться до більш реалістичних тем, у яких героями будуть такі ж, як і вони, тинейджери, з такими ж проблемами та переживаннями. А молодші школярі краще сприймають пізнавальні книги з казковими елементами, які налічують велику кількість ілюстрацій. Спираючись на вікові особливості, можна й виокремити функції літератури для дітей та юнацтва. Література для дітей молодшого віку виконує *пізнавальну функцію*, адже у цей час діти саме вивчають світ навколо себе. А література для юнацтва виконує більш складні функції – *самоідентифікаційну, екзистенційну*. Підлітки у цей час переживають свого роду перехідний період, коли вже не можуть називати себе дітьми, але ще не є повноцінно дорослими. Вони зіштовхуються з

великою кількістю проблем, починаючи від спостережень за змінами власного тіла на фізичному рівні до самопошуків та самоприйняття у власному внутрішньому світі. Також важливу роль у літературі для дітей та юнацтва грає *гедоністична функція*, яка відповідає за задоволення від читання. Як зазначає В. Кизилова, важливість виокремлення цієї функції як окремої, полягає в тому, що без її врахування «дитина з часом втратить інтерес до читання» [30, с. 3]. Найбільше суперечок виникає в тому, яка функція все ж таки є центральною – виховна чи комунікативна.

На нашу думку, сучасна дитяча книга все ж таки в своїй основі має *комунікативну функцію*. Адже на перше місце виходить бажання дитини знайти однодумця-героя, порефлексувати над його проблемами, вчинками й таким способом здобути і свій реальний досвід. Комунікувати з книгою також можна за допомогою тактильних відчуттів. Сучасна дитяча книга може мати цікаву текстуру. Зокрема, у книзі А. Хьоглунд «Про це говорять лише з кроликами» від видавництва «Видавництво» вуха кролика, який намальований на палітурці, за тактильними відчуттями схожі на вуха справжнього кролика. Дотик до такої книги – теж комунікація. Безумовно, *виховна функція* має своє місце, але в сучасних дитячих книгах її висвітлено більш імпліцитно.

Дитяча література радянських часів не відзначалася особливим ідейно-тематичним та функційним різноманіттям. Логічно, що будь-який авторський задум зводили до єдиної дидактичної мети – виховувати в дітей любов до СРСР і до ідей, які він пропагує. З цього приводу влучно зауважує В. Кизилова: «письменство “соцреалізму”, зокрема в галузі літератури для дітей, виконувало передусім дидактико-моралізаторську функцію, позбавляючи художні твори життєвої складності і психологічних ходів» [31, с. 72]. Тогочасних письменників змушували переписувати, дописувати, корегувати свої тексти відповідно до вимог партії. Зокрема, можемо назвати приклад письменника В. Близнеця, який у своїх текстах апелював до внутрішнього світу дитини, її психології («Звук павутинки», «Женя і Синько»). Через ідеологічну невідповідність текстів, автора безліч разів примушували дописувати нових

персонажів у своїх творах [26]. Тому про певну естетичну довершеність та культуру видання дитячого твору в цьому контексті говорити складно.

На сьогодні у видавничій справі існує поняття «культура дитячого видання», що вміщує кілька важливих чинників, завдяки яким дитячу книгу можна назвати естетично довершеною. Дослідниця Е. Огар називає два елементи: культура графічної форми та культура тексту [49, с. 129]. Культура графічної форми вміщує добре продумані ілюстрації, які б вдало впливали на зорові канали сприйняття інформації, правильне розташування, розмір та колір шрифту. Серед найважливіших показників культури тексту – цікава актуальна для дитини тема, високий комунікативно-регулятивний потенціал у змісті твору, прозорість логіки викладу, бездоганність та естетичність мови викладу [49]. Взаємозв'язок та взаємодоповнюваність тексту та ілюстрацій, власне, і створюють культуру дитячої книги, комплексно впливають на сприйняття, через різні канали подачі інформації (зорові та слухові, подекуди навіть і тактильні) транслиують необхідну емоцію чи передають важливу думку.

Однією з найбільших проблем ХХІ ст. у контексті дитячого читання є проблема залучення читача. Оскільки на сьогодні процес діджиталізації активно й безповоротно оцифровує життя людини, а особливо дитини, то її бажання читати книги в порівнянні з бажанням відвідувати соціальні мережі чи дивитися мультики, значно програє. За словами Е. Огар, відбувається «змагання за реципієнта» [50, с. 242]. Дослідниця О. Вовк зазначає, що читачем бути набагато складніше, ніж бути глядачем [15]. Наприклад, перегляди відео, мультиків дають своїм споживачам емоцію тут і зараз. А книга не дає швидких емоцій. Під час читання дитина багато рефлексує на ту чи ту тему, прогнозує подальші вчинки героя, аналізує його поведінку тощо. Емоції виникають на кінцевому етапі читання, до якого лежить довгий шлях. Часом дитині банально не вистачає терпіння. Тому процес виховання дитини повинен включати розвиток у неї читацьких навичок. Важливо не втрачати жодної можливості зацікавити дитину книгою, адже за результатами дослідження «Читання в контексті медіаспоживання та життєконструювання» (2020) від Українського

інституту книги, «57% дітей (віком від 6 до 17 років) читають виключно з примусу» [68]. Одним із аспектів перетворення читання з примусу на читання в задоволення є спільне читання в колі сім'ї – важливий етап розвитку в дитини звички читати. По-перше, якщо батьки своїм прикладом будуть показувати дітям, що отримують задоволення від процесу читання, то діти робитимуть те ж саме. За дослідженнями бостонських вчених ще 2010 року, з 55 батьків, які обідали в ресторані з дітьми, близько 40 були зосереджені на смартфонах [74]. Діти копіюють таку модель поведінки і природньо, бачачи зацікавленість або й залежність батьків, і самі занурюються у віртуальний світ. Тому спільність читання є надважливою. Обговорення, читання в ролях, коментування вчинків героїв разом із батьками робить процес читання свого роду сімейною традицією. По-друге, якщо говорити про емоційно складні книги, у яких порушено тему війни, смерті, втрати та інших болючих питань, то спільність читання має ще більшу вагу. Як стверджують психологи, сім'я для дитини – це місце безпеки та спокою. Саме в такому середовищі найкраще можна сприйняти болючий досвід, сприйняти без травмування психіки. Батьки в процесі читання відіграють роль помічників, які повинні допомагати дитині віднайти правильні етичні й естетичні орієнтири.

На ілюстрації як важливій складовій дитячої книги вже було наголошено вище в контексті культури графічної форми. Проте є потреба все ж детальніше її охарактеризувати, адже ілюстрація має свої художньо-естетичні особливості та виконує в книзі конкретні функції. По-перше, варто зазначити, що ілюстратор у процесі творення книги є співавтором. Результатом його текстової інтерпретації є малюнки, які завжди повинні транслювати емоцію, підкреслювати та розкривати художній образ, робити його ще більш переконливим. Звідси виокремлюємо експлітаивну функцію ілюстрації, тобто пояснювальну. Також ілюстрація в дитячій книзі є елементом формування картини світу дитини. Тому й доречно говорити про пізнавальну функцію. Дослідник І. Братусь у своїй статті про дитячу ілюстрацію пише також і про естетичну та емоційну функції [10]. Можемо зазначити, що сучасна книга для

дітей та юнацтва поєднує в собі мистецтво художнє та мистецтво слова, що комплексно розвиває естетичні орієнтири дитини.

Отже, сучасна література для дітей та юнацтва виконує низку важливих функцій, які актуалізуються під час дитячого читання і впливають на розвиток дитини. Вважаємо, що книга повинна посідати важливе місце в процесі формування юної особистості, адже в її основі запропоновано ті чи ті художні моделі, які завдяки близькому до реальної дійсності наповненню, допомагають читачеві формувати етичні й естетичні орієнтири, ставлення до власних/чужих проблем тощо. Сучасні діти знаходяться в набагато ширшому інформаційному просторі в порівнянні з попередніми поколіннями. Відтак у них є можливості шукати відповіді на свої питання в мережі Інтернет, де потік інформації дуже часто не відповідає віковій категорії дитини. У цьому контексті дитяча книга має набагато більше переваг. Оскільки на сьогодні існує великий читацький запит на проговорення різноманітних проблем та дитячих питань, то тематичні горизонти в книгах для дітей значно розширились. Культура дитячого видання вміщує чіткі правила щодо того, що текстове та візуальне наповнення повинне відповідати віку читацької аудиторії. Тобто книги подають дитині більш зрозумілу відповідь, а також під час читання активізують процеси аналізування та рефлексування над отриманою інформацією.

Підсумовуючи, зазначимо, що складність трактування інакшості полягає в міждисциплінарному вияві цього явища. Це зумовлює кілька вимірів розуміння означеного феномену. У педагогіці про інакшість говорять здебільшого крізь призму інклюзивної освіти, у психології вивчають з погляду формування ідентичності, філософія ж оприявлює особливості діалогу між Я та Іншим, в основі якого досить часто постає конфлікт, заснований на ворожому ставленні до інакшості. Загалом інакших людей сприймають як таких, що не можуть повною мірою використовувати свої можливості у світі.

У сучасній літературі проблемі сприйняття досвіду інакшості присвячено чимало творів. Здебільшого проблему в них зображено різнобічно: і з погляду

ставлення соціуму до інакшості, і з погляду досвіду інакшої людини. В українській літературі для дітей та юнацтва попередніх періодів, зокрема радянського, в центрі уваги була виховна функція дитячих творів, що в своїй основі мали на меті виховання з юного читача патріотичного та відданого громадянина СРСР. На сьогодні, особливо в період останнього десятиріччя, українська дитяча література стає багатовекторною, з'являються персонажі-діти, у зображенні яких на першому місці стоїть світ внутрішніх переживань, розширюється й коло охоплених проблем: з'являються книги з центральними темами булінгу, соціальної інакшості, буття дітей-інвалідів тощо. Актуалізується комунікативна функція дитячої літератури. Текст стає площиною для проговорення читачем власних проблем, переживань, питань.

РОЗДІЛ II

ПОЕТИКА ІНАКШОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА: ТЕМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Особливість сучасної української літератури для дітей та юнацтва – стрімке звертання авторів до нових тем. Однією з таких є інакшість. Спектр її проговорення на сьогодні доволі великий і виходить за літературні рамки. Великий поштовх до актуалізації соціальних проблем дають українські інтелектуали. Важливою подією 2019 року став круглий стіл «Інакший досвід» за участі А. Бондаря, А. Єрмоленка, В. Кебуладзе, Т. Лютого та ін. Також значний вклад у процес соціалізації інакших людей роблять громадські організації. До прикладу можна згадати громадську організацію «Бачити серцем», яка регулярно влаштовує різноманітні мистецькі заходи не лише для людей з інвалідністю, а й для всіх охочих. Також з їхньої ініціативи організовано дитячий літній табір «Космотабір», куди запрошують відпочивати не тільки дітей з інвалідністю, а й дітей із неповних сімей, дітей-сиріт тощо. Такі практики введення інакших людей в соціальні кола допомагають запобігати виникненню конфліктів, проблем сприйняття та адаптації.

Саме від проблем самотності та неприйняття через власну інакшість страждають і персонажі сучасних художніх творів. Зокрема, в сучасних творах для дітей натрапляємо на актуалізацію тем булінгу, інклюзії, сирітства, рівності тощо. Дослідниця Т. Качак зазначає, що на сьогодні «спостерігається висхідна тенденція долання різнорідних табу, активне заповнення тематичних і жанрових ніш різноякісними художньо текстами, активно розвивається реалістична проза для підлітків» [28, с. 19]. Серед позалітературних чинників активного зацікавлення темою інакшості такі:

- можливість вільного розвитку літератури без ідеологічного спрямування (зникає образ ідеальної радянської людини, зникає відчуття жалю та скорботи навколо інакшості);

- читацькі запити (діти як читачі потребують широкого тематичного різноманіття у своїй бібліотеці, щоб формувати цілісне бачення про світ, у якому є місце рівності, толерантності, повазі до Іншого, причому основною умовою цих запитів є максимальна наближеність до сучасних реалій);
- потреба соціуму зростити нове покоління без стереотипів щодо інакшості.

Отож у цьому розділі буде проаналізовано інакшість у різних тематичних вимірах, що репрезентовані в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва. Це зокрема, теми булінгу, інклюзії, соціальної інакшості. Окрему увагу буде приділено аналізу зовнішніх атрибутів як вияву інакшості.

2.1. Проблема булінгу у творах А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» та О. Луцевської «Скелет без шафи»

За останні роки в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва тема булінгу набула активного проговорення. Зокрема, її порушують у своїх творах А. Бачинський «140 децибелів тиші», А. Шавлач «Пампуха», О. Колінько «Шпелереон», С. Гридін «Не такий», Т. Малярчук «Мох Нох» та ін. Булінг в Україні набув такого поширення, що виникла потреба в його протидії на рівні закону. Тож із 2019 року в нашій державі почав діяти закон щодо запобігання булінгу, який передбачає адміністративну відповідальність за цькування. Булінг також є предметом досліджень психологів та соціологів. Відповідно до статистики, зібраної дитячим фондом UNICEF 2018 року, 67% дітей в Україні мали справу з булінгом [12]. У цьому підрозділі буде взято до уваги твори А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий кит» (2017) та О. Луцевської «Скелет без шафи» (2019). На основі двох текстів ми проаналізуємо причини, різні вияви булінгу та наслідки, які можуть виникнути для його жертв.

Як відомо, дитина (школяр) належить до конкретної соціальної групи – колективу своїх однокласників. Комунікація є надважливою складовою процесу соціалізації юної особистості. Орієнтовно від шести до шістнадцяти

років дитина проводить найбільше свого часу в школі. Тож навчальний заклад стає простором творчого, інтелектуального та комунікативного зростання особистості. Проте дитяче бажання стати частиною своєї соціальної групи може проявлятися й через дискримінацію, приниження, цькування, що є різними формами булінгу. Булінг нівелює будь-яку толерантність та повагу до Іншого і встановлює певну ієрархію норм, правил, стереотипів у соціальній групі. Особливістю булінгу дослідники називають системність. Тобто вияв агресії до Іншого – не одиничний випадок, а постійне тероризування. Як наслідок, жертви булінгу починають відчувати емоційне нездоров'я, що проявляється в депресивному настрої, замкненості в собі, небажанні комунікувати з однолітками. Жертви булінгу втрачають інтерес до саморозвитку, перестають цікавитися навколишнім середовищем, почуваються нещасними.

Ж. Х'юс (J. Hughes) на матеріалі творів E. Gain «The Bully Book», J. Preller «Bystander» та S. Nielsen «The Reluctant Journal of Henry K. Larsen» докладно аналізує типи булінгу, виокремлюючи три категорії його учасників: жертва, ініціатор, пасивний свідок.

Варто додати, що булінг може набувати і фізичних (побиття, насилля), і вербальних форм (плітки, образливі прізвиська) [69]. Не менш небезпечним є кібербулінг, якого зазнають юні користувачі соціальних мереж через свої погляди, фото, вподобання. Існує і гендерне розрізнення булінгу, адже дівчата та хлопці вдаються до різних форм агресії. Зокрема, дівчата схильні до соціального (або ж вербального булінгу), що часто виражається в пліткуванні, засудженні інших. Хлопці ж вдаються до фізичних методів залякування, які включають бійки, насилля, а також до емоційних, в основі яких дражнилки та вигадкування образливих прізвиськ [69]. Отож у контексті булінгу важливо говорити не лише про його жертв, а й про ініціаторів цькування, про їх мотивацію вдаватися до жорстокості, а також про пасивну поведінку свідків булінгу, які виконують роль бездіяльних спостерігачів.

Усі типи учасників та форми булінгу втілено в персонажах твору А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» (2017). Варто зауважити, що це

дебютний роман авторки, який здобув чимало літературних відзнак та став основою для сценарію короткометражного фільму про булінг. Працюючи над твором, авторка брала до уваги тему так званих груп смерті, які впродовж 2015–2017 рр. ширилися соціальними мережами під назвою «Синій кит». Метою таких груп було за допомогою чітких правил спонукати людину (найчастіше підлітка) до самогубства. За жанровим визначенням авторки твір – роман-буря. Це напрочуд точне визначення, адже текст динамічний, тримає читача в напрузі аж до розв’язки. Назви розділів «Майже штормовий вітер», «Штормовий вітер», «Шторм, що переходить у бурю», «Буря» і т. д. стають своєрідними маркерами емоцій, які вируватимуть у тому чи тому розділі. У центрі сюжету головна героїня Ліза – жертва булінгу. Після приїзду з батьками в приморське місто Туманівка (колишня однокласниця дівчинки помирає в неї на очах, тож батьки вирішують що переїзд допоможе почати нове життя) Ліза йде в нову школу. Але комунікація з однокласниками не складається. У класі репрезентовано згадану вище ієрархію норм та стереотипів. Є пануюча ланка «крутих» однокласників, які й стають ініціаторами булінгу. Це персонажі Юля, Маринка, Сашко і Дан. В їхніх очах головна героїня не підпадає під так звані стандарти краси та стереотипи про ідеальні форми. Дівчинка набирає вагу. Це і стає приводом до цькування.

Система вербального булінгу складається з образливих прізвиськ, здебільшого заснованих на асоціаціях з різними тваринами: корова, свиня, вагітний жовтий бегемот, жирний пінгвін, курка тощо. Загальний образ своїх кривдників Ліза репрезентує через слово «мучителі»: «Друзі? Ніколи! Вороги? Надто багато честі для неї. Мучителі – ось найточніше визначення, її особистий страшний сон...» [46, с. 28]. Головним ініціатором цькування є персонаж Сашко за прізвиськом Рудий. Його друг Дан завжди підхоплює та підтримує ідеї. Персонажі Юля та Маринка виконують роль публіки, яка спостерігає. Вони репрезентують героїв-свідків булінгу, які не намагаються розрадити ситуацію, а навпаки, підтримують її без якихось превентивних дій. Подекуди дівчата виконують функцію пліткарки та ображають Лізу словами.

У психологів виникає чимало інтересу до причин дитячої агресії. Це, зокрема, питання, що є джерелом агресії, як вона впливає на психологію самого агресора та які превентивні методи можна застосувати для її уникнення. У своїй книзі «Емоційний інтелект» Д. Гоулман детально обґрунтовує причини та наслідки дитячої агресії [21]. Однією з таких є повне відчуття власної всесильності, коли батьки та вчителі разом із дитиною не аналізують її поведінку, не турбуються про її психічне здоров'я. З опису персонажа Сашка дізнаємося, що той живе лише з батьком, який не робить синові жодних зауважень щодо його поведінки. Показовою є й ситуація на фізкультурі, коли Данів м'яч влучив Лізі в обличчя: «ніхто не пожалів її, навіть учитель ховав посмішку в кулак і бурмотів щось про швидку реакцію, якої їй ще вчитись та вчитись» [46, с. 33]. Як зазначено у статті Ю. Іваї (Y. Iwai), «учителі приділяють менше уваги інакшості учнів» [71, с. 186]. Проілюстрована вище комунікативна ситуація є добрим свідченням вияву некомпетентності вчителя. Головна героїня не мала б відчувати на собі його насмішкуватий погляд, а навпаки отримати підтримку чи певний захист. Натомість практично непокараними залишаються персонажі-ініціатори булінгу, що дає їм ще більше впевненості у правильності власних дій. Дитяча комунікація – складний процес, який закладає основи комунікації людини в дорослому світі. Для Лізи позиція жертви в майбутньому може закарбуватися як нормальна модель поведінки, як і можуть стати для кривдників прийнятними їх дії.

Сімейне благополуччя – важливий складник нормального процесу дорослішання дитини. У багатьох питаннях вона чекає підтримки та допомоги від батьків. Як зазначає дослідниця В. Олійник: «Чим більше довір'я між батьками і дітьми, тим сильніший вплив сім'ї на формування особистості дитини» [46, с. 185]. Головна героїня чи то внаслідок перехідного підліткового періоду, чи то внаслідок батьківських складних взаєностосунків, не може знайти спільної мови з мамою й татом. Тож формула «дім як захисний простір, а сім'я як моральна підтримка» не є дієвою для Лізи. Образ батьків головної героїні побудовано на принципах надмірного дидактизму, застосування

покарань у вигляді фізичної сили та на порівняннях із однокласниками. Така модель поведінки батьків стає рушієм опору з боку дитини. Як наслідок, підліток відчуває нерозуміння з боку батьків, і проговорення з ними власних переживань стає неможливим: «Чому не можна обрати собі батьків? Як у супермаркеті, і щоб там був опис: буде бити чи не буде, кричатиме чи ні. Я б обрала собі когось мирного й доброго...» [46, с. 66]. Такі роздуми головної героїні свідчать про факт недостатчі проявів любові з боку сім'ї та відчуття незахищеності поруч із батьками. Репліки матері здебільшого дошкульні та болісні, як-от: «Подивися на себе – і так товста, а знову чипси притягла! Скоро у двері не пролізеш! На таку, як ти, жоден хлопець не гляне і не полюбить» [46, с. 36]. Отож, потерпаючи від звинувачень близьких людей, головна героїня зазнає ще більшої психологічної травми.

Єдиним місцем, де Ліза може відчутися захищеною і водночас вільною від батьківського тиску та булінгу однокласників, є берег моря: «Швидше б закінчити тут і втекти на море. Там її ніхто не зачепить. Там можна бути вільною і собою» [46, с. 35]. Ліза ідентифікує з домівкою не будинок, у якому мешкає, а стихію. Море для головної героїні уособлює рятівника від усіх негараздів: «Як мама може таке казати? Невже ж вона, Ліза, така жалюгідна? Хутчіше до моря» [46, с. 36]. Процес плавання діє на дівчинку медитативно, а вода знімає психологічну напругу: «Якщо б Ліза була лікарем, то виписувала б море всім хворим: приймати двічі на день – зранку та перед сном. Передозування не виявлене. Побічний ефект – закоханість у море» [46, с. 38]. Отож море стало Лізиним особистим простором, де її інакшість не стає проблемою та причиною для булінгу. Море як простір прийняття себе постає таким ще й через знайомство там головної героїні з Анною, яка стає для Лізи мудрим другом: «Уяви, що твоє тіло – ліхтарик, а любов – це світло, яке дає йому змогу сяяти» [46, с. 40], – каже дівчинці Аня. Також варто додати, що саме через цього другорядного персонажа у творі розкрито проблему людей з інвалідністю.

У статті, присвяченій аналізу цього твору, ми зазначали, що «комунікативні невдачі, яких зазнала головна героїня, можна назвати передумовою інтенцій ескапізму, захисного механізму, в основі якого лежить бажання втекти від реального життя» [42]. Як зауважує А. Новохатько, одна з причин виникнення ескапізму – «відсутність можливості реалізувати свої прагнення, маргіналізація суспільства» [47, с. 99]. Тобто дівчинка тікає туди, де її інакшість не стає причиною цькування, а просто стирається й не береться до уваги під час спілкування. Одним із таких просторів відмежування є море (безлюдне місце, де її не засудять за фігуру). Море постає не лише фоном зображення подій. Подекуди образ моря набуває рис персоніфікації: « – Мене ніхто ніколи не полюбить. Ніхто й ніколи, – в очах знову забриніли сльози. – Ш-ш-ш, – сказало море. – Дякую, – пробурмотіла Ліза. Мені стало краще» [46, с. 37]. Отож море в головній героїні асоціюється з другом, вірним слухачем.

Ще одним місцем втечі є соціальні мережі, тобто світ віртуальний. Виокремлюють два види втечі людини у віртуальний світ: продуктивний та деструктивний. Перший постає «як можливість для соціальної самореалізації та культурного розвитку» [47, с. 100]. Спілкуючись із однодумцями, шукаючи групи за спільними інтересами, людина у віртуальному світі отримує шанс відчувати себе повноцінно, тобто реалізувати ті виміри своєї особистості, для показу яких у реальному світі перешкодою стає інакшість. Проте й тут виникають загрози для соціалізації. Перша – кібербулінг, до якого вдаються персонажі-ініціатори булінгу. Знявши на відео, як головна героїня падає в болото, вони хочуть завантажити його дівчині на сторінку, а потім вдаються до кіберзлочинства, вирішивши зламати сторінку Лізи. Але цього разу кривдники не досягають мети приниження головної героїні. Момент вчинення кіберзлочину для них перетворюється на момент усвідомлення наслідків своєї поведінки.

У житті головної героїні зібралось чимало стресових внутрішніх переживань, про які вона мовчала перед батьками, але якими радо ділилася в

соціальній мережі з «другом» Білим Китом. Віртуальна репрезентація цього героя не відповідала реальній. Це і є особливість та водночас загроза соціальних мереж – можливість не показувати справжнього обличчя. Тож Ліза довірила свої думки не юнакові, а сорокарічному маніякові, головна мета якого – схилити до самогубства емоційно неврівноважених дітей, відкинутих на маргінеси соціуму. Справжній образ цього персонажа такий: «Психолог за освітою й умілий маніпулятор, чоловік легко втирався в довіру до найскладніший та найуразливіших... Він потихеньку приручав їх, змушував звикнути до себе... А потім – вони були готові на все. Вони слухняно пили таблетки і різали вени. Деяких навіть зміг умовити зняти прощальне відео – зафіксувати свої останні хвилини» [46, с. 115]. Читаючи їхню переписку з Китом, герої-ініціатори булінгу розуміють частку своєї вини в тому, що Ліза збирається вчинити самогубство.

Як зазначають психологи, думки про самогубство та смерть у юнацькому віці досить поширені. Витоками таких інтенцій є депресивні настрої, зумовлені самопошуками, проблемами прийняття себе, свого тіла, своїх думок. А коли процес дорослішання протікає ще й із комунікативними невдачами в соціумі, то дитина починає гостро відчувати себе непотрібною частинкою світу (такі думки неодноразово висловлено в репліках головної героїні). Тобто перебуваючи в депресивному стані, людина налаштує себе песимістично. Депресія – індивідуальний стан, що зумовлений багатьма чинниками. У випадку головної героїні хронологічно це:

- переїзд у нове місто внаслідок смерті однокласниці (Ліза стала свідком подій);
- булінг із боку однокласників, що жорстко діє на психіку дитини, зокрема, на її сприйняття себе;
- комунікативні невдачі у спілкуванні з батьками, що дорівнює відсутності будь-якої підтримки з їх боку (Ліза через це одного разу навіть втікає з дому);

- знайомство в соціальній мережі з Білим Китом, який маніпулює свідомістю дівчини, підсилюючи її бажання до вчинити самогубство.

Кульмінацією деструктивних намірів головної героїні стає спроба вчинити самогубство, яке мало б стати символом мужності та доказом внутрішньої сили дівчини. Авторка доречно вибирає саме такий вихід із ситуації, щоб наголосити на загрозі, яку становить булінг у всіх його проявах та дати читачеві зрозуміти, що фізіологічна інакшість не повинна ставати на заваді нормальному спілкуванню. Зміни тіла в підлітковому віці – це біологічна умова формування людини, тому вони не можуть підпадати під якісь категорії стереотипів про стандарти краси і тим більше не можуть ставати передумовою булінгу. Але попри широке охоплення проблематики підліткового віку впродовж усього сюжету, на нашу думку, щасливий фінал твору не виглядає реалістично на тлі надзвичайно емоційної й складної для сприйняття кульмінації.

Інший спосіб висвітлення теми булінгу знаходимо в повісті О. Луцевської «Скелет без шафи», написаній 2019 року. Книги авторки часто потрапляють до списків книг року від BBC, і ця не стала винятком. Загалом О. Луцевська відома не лише як дитяча письменниця, а й як перекладачка та дослідниця дитячої літератури. Серед інших її текстів, присвячених темі інакшості, доречно згадати «Опікуни для жирафа»; «Чат для дівчат», «Мама по скайпу» (колективні видання). Авторка мешкає в США і, переймаючи досвід дитячого книговидання та тематичних орієнтирів загалом, проводить вебінари та зустрічі з українськими авторами.

У творі «Скелет без шафи» жертвою булінгу стає головна героїня Аня. У цьому творі яскравого вираження набуває булінг на фізичному рівні. Відповідну комунікативну ситуацію зображено вже в першому розділі. Ініціатори булінгу – персонажі Рох, Вдовик та Баді схопили дівчину в класі: «Зараз будемо мацати її груди» [39, с. 5]. Причиною булінгу, як і в попередньо проаналізованому творі, є фізична відмінність Ані від інших дівчат. Унаслідок інтенсивного формування тіла, відбуваються зміни його форм, що в дівчат проявляється, зокрема, через ріст грудей.

Проблемі пізнання власного тіла у творі відведено чимало місця. Головна героїня намагається приховати зміни під одягом, вибирає об'ємні светри, які б менше підкреслювали її фігуру, читає в Інтернеті про типи грудей. За словами літературознавиці Б. Романцової, авторка показує, «якими міцними нитками булінг пов'язаний із віктимблеймінгом» [54]. Термін «віктимблеймінг» походить з англійської мови й має кілька трактувань, одне з яких полягає в тому, що жертва відчуває відповідальність або ж вину за вчинене щодо неї цькування [75]. Тобто головна героїня, як жертва булінгу, звинувачує себе, а точніше, своє тіло в тому, що воно привертає надто багато уваги й шукає способи вирішення проблеми. Дівчина ставить собі багато питань: «Нащо мені ці груди? Мама каже, що так розвивається моя фемінність, тобто жіночність...Як же їх сховати?» [39, с. 9]. Нав'язаний їй комунікативною групою (однокласниками) стереотип про некрасиве тіло породжує в дівчині невпевненість у собі, небажання приходити до школи. Одного разу вона навіть тікає з уроків через знущання. Загалом, тенденція до порушення проблеми пізнання власного тіла в сучасній літературі для дітей та юнацтва полегшує розмови батьків та дітей на «некомфортні» теми, що стосуються процесу дорослішання. В одному з випусків авторської програми «Букоголіки» Є. Стасіневича темою для обговорення стала підліткова література. Як зазначили тоді запрошені українські дитячі письменники, у їхньому дитинстві в книгах бракувало відвертих тем, вони були табуйовані. Але ж дитині потрібно звідкись черпати інформацію. Тому сьогодні автори намагаються прописувати персонажів таким способом, щоб юні читачі знайшли в їх образах однодумців, товаришів, а також і відповіді на власні питання [58].

За сюжетом, пережити цькування у школі головній героїні допомагає кілька факторів. На відміну від героїні попереднього твору Лізи, у якої немає комунікації з батьками через нерозуміння, дівчинка Аня сама вирішує не ділитися з батьками своїми проблемами через небажання їх турбувати. Але це не призводить до появи депресії та відчуття самотності. Адже всі негаразди вислуховує її уявний друг скелет Слім. Як зазначає дослідниця А. Мартинець,

поняття «уявний друг» було перенесене в площину літературної творчості з науки психології [40, с. 2]. Образ скелета в художньому творі виконує кілька функцій. Зокрема, допомагає персонажеві подолати самотність та відчутти себе більш упевнено. Слім набув різних іпостасей – товариша, помічника, захисника, співрозмовника та найкращого друга. Згідно з твердженнями О. Ілларіонової, уявний друг може мати кілька форм вияву. Одна із них – проєкція на реальний предмет [27]. Головна героїня персоніфікує Сліма, їхнє спілкування відбувається у формі діалогу: « – Слімусь, а це страшно бути дорослою людиною? – відпускаю кінцівку, цок-цок. – Анютко, – здається, що щелепа Сліма рухається. – Усе буде супергуд... Не бійся, Анютко» [39, с. 10]. Ще однією особливістю функціонування уявного друга є усвідомлення дитини, що він несправжній. Тож головна героїня, називаючи себе Анюткою в репліках Сліма, уявляє, що саме так він би її кликав, якби по-справжньому розмовляв.

Постійний акцент на спілкуванні дівчинки зі Слімом пояснює й назву твору «Скелет без шафи». Це перифраза українського варіанту англійської фрази «skeleton in the cupboard/closet», тобто «скелет у шафі», що в традиційному розумінні належить до концепту «таємниця». За допомогою образу скелета, навпаки, відбувається проговорення внутрішніх переживань головної героїні. Можливість розповісти про свої проблеми навіть уявному другові знижує ризик їх накопичення, що врешті могло б призвести до виникнення стресу в героїні.

Цілком логічно, що одним із захоплень головної героїні є анатомія. Як зазначає літературознавиця Б. Романцова, «підліткова тілесність в описуваному суспільстві суворо табуїрована, можливо, тому персонажка захоплюється анатомією» [54]. Також головна героїня створює інстаграм-блог свого друга Сліма, де на прикладі його кісток розповідає про людське тіло. У цьому контексті знову відбувається обігрування фрази «скелет у шафі», адже віртуальний простір існування Сліма налічує чималу аудиторію. Головна героїня в прямому сенсі не ховає свого скелета в шафі, а робить із нього

популярного блогера. Цей вузькоспеціалізований блог набуває популярності в мережі і стає платформою для комунікації героїні з однодумцями. Кожен пост набирає багато вподобань та коментарів. Тож, як і в попередньому творі, віртуальний світ стає простором соціалізації для юної особистості. А зацікавлення анатомією спонукає дівчину до вивчення свого тіла, допомагає пізнавати його з наукового погляду (причому за наявності блогу не лише їй).

Кульмінація твору – рішення головної героїні розповісти про найкращого друга Сліма на уроці англійської. Як виявилось, багато Аніних однокласників були підписані на цей блог, але не знали, хто його веде. Таке зізнання допомогло дітям бачити не тільки зовнішність головної героїні, але й розділити її зацікавлення. Досить змістовно авторка описує внутрішній стан Ані після своєї промови: «Я ховаюся в підручник...Після уроку я вже готова шмигнути геть» [39, с. 89]. Коли однокласники на перерві біжать до неї із запитаннями, першим відчуттям головної героїні виявляється не радість, а страх знову бути зацькованою. Такі відчуття невпевненості в собі, наляканості породжені сформованим комплексом жертви внаслідок численних ситуацій булінгу в школі.

Ще однією формою соціалізації головної героїні стає введення в текст персонажа Кіри, шкільної подружки Ані. Мотив дружби у творі сконструйовано на долях двох дівчаток, які певною мірою інакші. Образ Кіри зображено через соціальну інакшість. Вона переселенка: «Кіра та її батьки переїхали з містечка, де стало небезпечно жити. Там починалася війна» [39, с. 17]. Окрім Ані, з Кірою в класі ніхто не дружив. На короткому прикладі персонажа Кіри авторка торкається актуальної на сьогодні для України проблеми переселенців, які полишаючи свої домівки внаслідок війни, змушені починати нове життя. Для дитини такі зміни стресові, адже переїзд повністю нівелює її колись набутий соціальний статус серед однолітків. Кіра прийшла в новий клас, де учнівський колектив уже був сформований. Головна героїня, будучи відкинutoю цим колективом, найтонше відчувала самотність нової учениці та її потребу в підтримці.

Отож у контексті цього твору авторка формує дві моделі протидії булінгу: 1) мотив дружби як відчуття себе захищеним та почутим; 2) реалізація себе у хобі як важлива частина становлення особистості дитини.

Підсумовуючи, можна чітко констатувати, що діти гостро реагують на проблему булінгу й потребують однодумців та підтримки. Проговорення окресленої проблеми в дитячій літературі дає можливість дітям поглянути на проблему під іншим кутом зору. Комусь – зрозуміти, що бути ініціатором булінгу це поведінка поза будь-якими моральними принципами, комусь – відчутти себе більш впевнено й усвідомити, що стати жертвою булінгу не означає бути гіршим за іншого.

Проаналізовані твори вибудовані на комунікативних ситуаціях, в основі яких три сторони булінгу: герой-жертва, герой-свідок, герой-ініціатор. Кожен персонаж має свій тип поведінки, який по-своєму небезпечний, адже закарбовується у свідомості як прийнятний, тож може бути повторюваним і в майбутньому. Порушення такої теми в дитячій літературі ілюструє й наслідки, які можуть виникнути в контексті булінгу. На прикладах двох окреслених творів яскраво проілюстровано діаметрально протилежні рішення, які внаслідок надмірного цькування приймають головні героїні. Головна героїня Ліза із твору А. Нікуліної прагне вчинити самогубство як акт сили та перемоги над булінгом. Головна героїня Аня з твору О. Луцевської акцентує увагу на дружбі та власних захопленнях, які допомагають їй подолати цю проблему. Обидва персонажі звертаються до віртуального світу як простору самоствердження. Але на прикладі першої героїні проілюстровано модель спілкування в соціальній мережі як загрози для життя, а на прикладі другої – як світу для реалізації своїх зацікавлень. Відмінності в психології, рішеннях та діях головних героїнь свідчить про те, що до кожної дитини потрібно мати індивідуальний підхід, адже формування особистостей відбувається по-різному. У творах вдало репрезентовано такі форми булінгу: вербальний, фізичний, кібербулінг. Тож вважаємо, що окреслена тема в українській літературі для

дітей та юнацтва, а особливо в жанрі реалістичної повісті, зайняла своє повноправне місце.

2.2. Рецепція інклюзивності у творах К. Бабкіної «Шапочка і Кит» та «Гарбузовий рік»

Сучасна українська дитяча література активно розвиває тему інклюзії. Через детально продумані наративи у таких творах відбувається розмова про інакшість із юним читачем. Усе частіше в книгах можна побачити взаємодію різних героїв, наприклад, дружбу здорової дитини з дитиною на інвалідному візку. Книга у такому випадку утверджує доцільність та «нормальність» комунікації різних дітей, відвойовує право на повноцінне життя будь-якої людини. Сучасний книжковий асортимент активно поповнюється книгами на тему інклюзивності, зокрема таких авторів, як А. Бачинський, А. Нікуліна, Д. Матіяш, М. Лівін та ін. У цьому підрозділі буде здійснено аналіз творів К. Бабкіної для читачів дошкільного та молодшого шкільного віку «Шапочка і Кит» та «Гарбузовий рік» (2014, 2015 рр. Видавництво Старого Лева).

Зауважимо, що з наукового погляду найбільш дослідженою є інклюзія в царині педагогіки. Це зумовлено активним упровадженням інклюзивної освіти в Україні та підготовкою спеціалістів-учителів до роботи в освітніх закладах змішаного типу. У монографії О. Колупасової подано таке визначення поняття «інклюзивна освіта»: «гнучка, індивідуалізована система навчання з психолого-педагогічною підтримкою дітей і молоді з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи, яка знаходиться поблизу місця проживання» [36, с. 23]. Для розроблення програм інклюзивної освіти вчені-педагоги використовують літературні здобутки, аби сформувати перелік творів для вивчення на курсах інклюзивної літератури, а також для читання з дітьми. Важливим став вихід у світ підручника дослідниць О. Деркачової та С. Ушневич «Література та інклюзія» (2020), де вповні систематизовано літературний простір на тему інакшості. Зокрема, авторки розкривають сутність поняття «інклюзія» та подають короткий опис текстів сучасної літератури (і

української, і світової), у яких головними героями є люди з інвалідністю. Книга стала значним вкладом у розвиток і літературознавчої рецепції окресленої проблеми, і науково-педагогічних розробок методології роботи з інакшістю. У ній подано таке визначення поняття «інклюзія»: «процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі, і насамперед тих, що мають труднощі у фізичному чи розумовому розвитку» [23, с. 10]. У цьому контексті доречно згадати й про Загальну Декларацію ООН (1948), яка проголошує рівні права для всіх громадян без будь-якого винятку.

Найбільш популярні тенденції розкриття теми інклюзії на сьогодні – зосередження на внутрішньому світові героя, подання його думок, ідей, планів, мрій, а не зациклення на його інвалідності. Поява героїв-інвалідів у дитячій літературі формує в читачів картину світу, де є місце комунікації з Іншим на рівних, де відбувається ламання стереотипів щодо зовнішності чи хвороб. Це спроба говорити про інакших людей як про особистостей, кожна з яких має свій внутрішній голос, що залишається непочутим аж до моменту людського бажання перестати його ігнорувати. Дитяче читання книг, де порушено тему інклюзивності – важливий процес їх підготовки до життя в різноманітному суспільстві. Упереджене ставлення до інакшості може виникнути через страх невідомості. А зважаючи на попередній книжковий досвід дитини, коли прийде момент знайомства з інакшістю в реальному світі, вона вже буде готова до її нормального сприйняття. Але сформувавши раніше певне стереотипне ставлення до людей-інвалідів через будь-які канали подання інформації, дитина складніше порозуміється, припустімо, з однолітком на інвалідному візку. У цьому випадку книга постає як засіб ламання упереджень. Але слушно зауважує О. Осмолівська, що «інвалідність у жодному разі не має бути єдиною причиною створення книги» [53]. Усе ж таки книга як витвір мистецтва, подає насамперед захоплюючу історію, підкріплює її гармонійними ілюстраціями, формуючи таким способом ще й естетичні орієнтири юного читача. Тому ключовою метою авторів повинне бути зображення інакших людей як

повноцінної частини соціуму, шукання актуальних яскравих образів та втілення сучасних реалій.

Сповна реалізовує окреслену вище мету К. Бабкіна. Загалом, авторка здебільшого відома як письменниця та поетка творів для дорослих, і «Гарбузовий рік» – її перший твір для дітей. Супроводом виходу книги стала благодійна акція – кожні п'ять гривень від її покупки перераховують на допомогу дітям з онкохворобами в Міжнародний благодійний фонд «Таблеточки». Особливістю книги є також інтерактивна складова: розроблено додаток для мобільних пристроїв, після завантаження якого користувач може «оживити» книгу, «ожививши» ілюстрації та активізувавши аудіовізуальні ефекти. Такий доданок повніше актуалізує дитячі канали сприйняття інформації та робить книгу більш запам'ятовуваною серед усього масиву літератури.

Сюжет розгортається на тлі живої природи, точніше життєвого циклу. Дія починається влітку, а закінчується пізньої осені. Персонажами в книзі є жителі саду: Гарбуз, Гойдалка, Цуцик, Грак, Велосипедник, Порічки, Чорнобривці та ін. Саме через їх діалоги відбувається дитяче пізнання таких речей, як, зокрема, розуміння життєвого циклу природи, відмінностей між порами року, процесу дорослішання/старіння: «Всі мешканці саду припишкли, бо знали, що воно таке – вирости...Виростання означало зміни, розлуку, невідомість» [3, с. 10]. Важливим є образ Гарбуза, через який актуалізується мотив роду, а також виникає музична асоціація з дитячою піснею «Ходить Гарбуз по городу». Спочатку в репліках Хлопчика передано почуття суму від того, що пісенька, яку вони вивчили в школі, не про їхній домашній гарбуз. Але Мама пояснює: «Ну, ми ж любимо один одного, Цуцика, дерева, свій сад, квіти й овочі в ньому...Цінуємо дні, проведені разом. Дбаємо про всіх і про гарбуз зокрема. Так і належить родичам» [3, с. 41]. Серед персонажів-людей у творі Мама, Тато, Хлопчик. На початку твору з вуст мешканців саду звучать лише загальні збірні назви, засновані на ролях кожного у сім'ї. Їх імена не мають важливого значення в контексті розгортання подій, хоч потім читач їх і дізнається. Перше

ім'я, що з'являється у творі – Ренат: «Ренат сором'язливо в'їхав у двір на чомусь такому, що нагадувало стілець із колесами. Два задні колеса були великі, а два передні – зовсім маленькі...» [3, с. 16]. Візуальна репрезентація героя заснована на описі засобу його пересування. Проте наявність інвалідного візка в Рената не викликає ворожого ставлення в інших героїв, скоріше допитливість, засновану на бажанні дізнатися більше про засіб його пересування: « – Що воно таке? – запитали Порічки. – У нашого Хлопчика теж був візок, коли він був маленький, – нагадала Яблуня, – але цей хлопчик уже не маленький. – Це інший візок, – сказав Гарбуз» [3, с. 17]. Варто зазначити, що діалоги у творі дуже лаконічні та прості. Авторка пояснює непрості речі за допомогою доступних для дитини слів. А життя мешканців саду можна трактувати як мікромодель комунікації в соціумі. Їхнє спілкування засноване на допитливості, відкритості до пізнання нового та доброті один до одного. Важливу роль у прийнятті інакшості відіграє образ сестри Рената – Дівчинки. Уваги заслуговує те, як вона представляє Хлопчикові свого брата: « –Це мій брат, – пролунав сповнений гідності й навіть урочистості голос Дівчинки... – Він – метелик!» [3, с. 17]. Жителі саду, почувши це, відразу роблять висновок, що Ренат, власне, тому й не ходить, бо як метелик, він літає. На нашу думку, метафора метелика полегшує сприйняття образу дитини-інваліда, адже сама комаха асоціюється з легкістю та яскравістю, не навіює сумних тривожних думок. На метелика Ренат схожий ще й на візуальному рівні. Далі у тексті читаємо: «Ренат слухняно натис якусь кнопку, й зручна спинка візка склалася, залишилися...самі колеса, великі-великі й малі, і Ренат на вузькому сидалі між ними... Довга Ренатова тінь, що впівоберта лягла на стіну, мала за спиною овальні крила...» [3, с. 21]. На перший погляд, це лише елемент гри дітей, які маючи розвинену фантазію часто мріють про суперсили літати, зупиняти час чи перетворюватися. Проте з іншого боку ось цей момент перетворення для Рената є сакральним, особливим. Попри зовнішні ознаки його інакшості, у внутрішньому світі він відчувається невагомим, радісним, яскравим.

Другий твір К. Бабкіної «Шапочка і кит» теж виданий 2015 року. Він ілюструє інклюзію на прикладі історії хлопчика за прізвиськом Шапочка, у якого діагностовано лейкоз. В основі твору – спілкування головного персонажа та його уявного друга кита. На тлі їхньої комунікації відбувається проговорення дитиною свого ставлення до тих чи тих проблем. Зокрема, Шапочка і кит дискутують на теми любові, вдячності, сім'ї. Варто зазначити, що Шапочка є гомодієгетичним наратором твору, тобто всі події траслюються через його власне сприйняття. Уведення авторкою в текст саме такого типу наратора виправдане, адже саме на тлі його власної чуттєвості та ставленні до подій, зрозумілими стають і передумови виникнення уявного друга. Проте доречно погодитися з думкою письменниці В. Вздольської, яка зазначає, що «оповідь від першої особи, якщо це 8-річний хлопчик, вимагає поступатися вишуканістю на користь реалістичності, але це вдається письменниці не завжди» [14]. Подекуди висловлювання Шапочки репрезентовано через розлогі речення на противагу простішій лексиці та синтаксису, які для категорії читачів молодшого шкільного віку були б більш доречні.

Щодо образу уявного друга, то варто зазначити, що до вивчення причин створення та функцій, які він виконує, звертаються насамперед вчені-психологи. Спілкування з уявним другом притаманне дитині в дошкільному та в молодшому шкільному віці. Дослідниця О. Ілларіонова дає таке визначення поняття «уявний друг»: «Уявним другом називають продукт фантазії дитини, що має персоніфікований вигляд (людина, тварина, фантастична істота) та служить дитині партнером по іграх та спілкуванню» [27, с. 89]. З огляду на форми уявного друга, зазначимо, що в аналізованому творі кит постає як фантастична істота. Адже простір його існування повітряний, замість традиційної водної стихії. Щоби пояснити таку надприродну появу кита в повітрі, Шапочка згадує всі прочитані книги й намагається обґрунтувати побачене спочатку з наукового погляду, але потім просто питає: «– Звідки ти взявся? – запитав я... – Я не знаю, – так само тихо відповів кит, – мабуть, ти мене вигадав» [4, с. 13]. Дослідники виокремлюють безліч причин появи в

дитини уявного друга. Одна із них – тривожність, викликана хворобою та походами до лікарні, а також бажання ділитися своїми емоціями та думками, обговорити пережитий день. Оскільки в творі про персонажів-друзів Шапочки загадок немає (можливо, тому що він так і не пішов до школи через хворобу), тож можна припустити, що уявний друг виникає як намагання компенсувати недостачу спілкування з ровесниками. О. Ілларіонова, підсумовуючи різні класифікації функцій уявного друга, виокремила три ключові: «компенсаторну, орієнтації та психологічного захисту» [27, с. 91]. По суті, образ кита більшою чи меншою мірою виконує всі три функції:

- **компенсаторна функція** означає компенсацію недостачі чогось. Коло спілкування Шапочки складається з мами, тата, бабусі. Ще до хвороби хлопчик ходив у басейн, але зараз його життя стало більш обмеженим. Тож цілком можливо, що кит компенсує для Шапочки нестачу в комунікації з ровесниками;

- **функція орієнтації** означає «програвання» дитиною певних життєвих ситуацій, які викликають у неї внутрішні переживання, щоб зрозуміти своє ставлення та модель поведінки в цих ситуаціях. В одному з розділів Шапочка складає список речей, які його дуже засмучують. Перша з них – «що в мами з татом не вийшло» [4, с. 39]. Як відомо з сюжету, Шапочка мешкає з бабусею та мамою, а тато приїжджає його навідувати та забирає на певний час. Тож зрозуміло, які емоції впливають на витвір фантазії головного героя, коли на спині у кита Шапочка помічає гніздечко: «Птах, чи пташка, примостила між водоростей і мушель маленьке акуратне гніздечко» [4, с. 44]. На питання «Що ти з ними робитимеш?» кит відповідає коротко: «Берегтиму». Тобто завдяки діалогу з уявним другом Шапочка усвідомлює дві речі: 1) його вини в проблемах між батьками немає; 2) те, що батьки не живуть разом не применшує цінність сім'ї та потреби берегти один одного в будь-яких умовах. Хоч і гніздечко, як символ єднання сім'ї в межах дому, може належати й до компенсаторної функції. Тобто за допомогою уяви головний герой компенсує роз'єднаність своєї сім'ї;

- **функція психологічного захисту** полягає в зниженні рівня тривожності, переживань, спричинених якимось травматичним досвідом. У випадку головного героя травматичний досвід виник унаслідок процесу лікування лейкозу, перебування в лікарні та неможливості нормально соціалізуватися (Шапочка не пішов у перший клас через захворювання). Ще з першої зустрічі Шапочка почав віддавати китові свої пігулки, бо ж ними той харчується, щоб вижити. Користь від ліків, яку отримує кит, на психологічному рівні усвідомлюється головним героєм як користь для власного організму. Тобто уявний друг, що їсть пігулки, репрезентує віру дитини в те, що пігулки допоможуть йому подолати недугу.

Важливою деталлю художньої мови є фраза «чесне слово», яка з'являється ще на початку твору: «Бабуся говорить: якщо людина каже «чесне слово» надто часто – це означає, що вона хоче тебе надурити. Інакше вона й не подумає сумніватися, що її слово – чесне» [4, с. 10]. У Шапочки ця фраза стає фразою-паразитом у моменти хвилювання. Зокрема, коли його вперше забирають до лікарні, він обіцяє мамі якнайшвидше видужати. А наприкінці твору окреслена фраза спрацьовує так: «Ти обов'язково видужав, – сказала мама, – *чесне сло...* Тут вона затнулася і подивилася на мене зовсім безпорадно» [4, с. 49]. За допомогою влучної деталі художньої мови авторка ніби натякає на те, що щасливого фіналу не буде, але зрештою фраза залишається повністю не сказаною, відтак фінал робиться відкритим.

Аналізу твору К. Бабкіної «Шапочка і кит» присвячено наукову розвідку Р. Жаркової. Авторка зазначає, що кит виконує для головного героя «терапевтичну функцію» [25, с. 2]. Діалоги на різні морально-етичні теми, спільні «прогулянки» парком справді допомагають Шапочці мужньо прийняти реалії свого життя. Також Р. Жаркова зауважує, що історія з китом – процес дитячого казкотворення, рушієм якого є травма. Авторка пов'язує небажання кита показатися рідним Шапочки з процесом прийому ліків, але нам видається це ще однією ознакою уявного друга – його може бачити тільки дитина.

Отже, тема інакшості, спричиненої інклюзією, в сучасній українській дитячій літературі, як і тема булінгу, все частіше потрапляє в поле зацікавлення авторів. Це зумовлено суспільним запитом на проговорення проблеми соціального статусу людей-інвалідів. Спостерігається позитивна тенденція до зміни вектору зображення героїв з інвалідністю. Усе частіше перед читачем постають інакші персонажі з глибоким внутрішнім світом, на якому передусім зосереджена увага. Попри неможливість ходити, герой Ренат із твору «Гарбузовий рік» відчуває себе метеликом. Головні й персонаж Шапочка із твору «Шапочка і кит» вигадують уявного друга, через діалоги з яким і відбувається проговорення різноманітних проблем (ставлення до хвороби, стосунки в сім'ї, смерть, вдячність тощо). Уважаємо, що надалі кількість творів із означеною темою буде значно поповнюватися, адже в Україні завдяки діяльності громадських організацій, запровадженню інклюзивної освіти відбувається зміна ставлення до інвалідності, відбувається прийняття інакших людей на засадах рівності й поваги.

2.3. Сирітство як вияв соціальної інакшості у творі А. Бачинського «140 децибелів тиші»

Повість українського дитячого письменника А. Бачинського «140 децибелів тиші» вийшла друком у Видавництві Старого Лева 2015 року. Відтоді й залишається об'єктом жвавих обговорень. Твір переміг у номінації «Дитяча книга року BBC-2015», а зараз український режисер Р. Синчук взявся екранізувати повість. Улітку 2020 року світ побачив перший тизер до фільму. Загалом А. Бачинський – знаний автор творів для дітей. Його перу належать здебільшого пригодницькі детективні твори («Неймовірні пригоди Остапа і Даринки», «Детективи в Артеку» та ін.) 2019 року великої популярності набула книга «З Ейнштейном у рюкзаку», яка увійшла до довгого списку премії «Дитяча книга року» від BBC.

Як було зазначено вище, за жанром твір «140 децибелів тиші» – повість. Дослідниця Т. Качак зауважує, що «розвиток реалістичної прози для підлітків –

знакова тенденція сучасної літератури для дітей та юнацтва» [29, с. 145]. Також науковиця додає, що на сьогодні найбільш поширеними є «два напрями реалістичної дитячої прози – соціально-психологічна та шкільна» [29, с. 145]. Саме до першої категорії, йдучи за тезами дослідниці, ми й зараховуємо твір «140 децибелів тиші» (соціально-психологічна повість). Серед характерних особливостей таких дитячих повістей вивчення дитиною власного Я, процес її адаптації в суспільстві, стосунки з однолітками тощо. Про часопросторові характеристики соціально-психологічної повісті пише Л. Овдійчук: «Час і місце дії не названі конкретно, проте реальність створюється за допомогою певного тла, на якому відбуваються події: інтер'єри, побут, школа, табори відпочинку, місця для розваг школярів тощо» [46, с. 38]. Точкою розгортання подій у творі є простір школи-інтернату для глухих дітей. Саме туди потрапляє головний герой Сергій Петрина після автокатастрофи, у якій гинуть його батьки, і в якій він також втрачає слух. Кілька разів у творі автор вдало застосовує прийом ретроспекції, щоб встановити причинно-наслідковий зв'язок розгортання подій і таким способом детальніше розповісти історію того чи того персонажа.

Твір, власне, й розпочинається з ретроспекції, яка вміщує стислий опис автокатастрофи. Головний герой називає її сном, що мучить, «не даючи забути той день, який назавжди змінив його життя» [7, с. 5]. Далі в першому розділі починається розповідь подій до моменту автокатастрофи, де читач дізнається, що в головного героя була менша сестра Іринка (саме її потім нагадуватиме хлопцю маленька Яринка); він також вправно грав на фортепіано, й оточення пророкувало йому велике музичне майбутнє. Перший розділ постає як важливий контрастний місток, який показує життя «до» перед життям «після».

Третій розділ «Нова домівка» відразу занурює читача в реалії життя глухих дітей. Приїхавши в інтернат, Сергій помічає все більше й більше деталей, які відрізняють це місце від звичайного йому подібного: «На перший погляд могло здатися, що там живуть звичайні діти, якби не одна деталь: на кожному предметі був приклеєний аркуш паперу, а на ньому написана його назва» [7, с. 15]. Знайомство з новим життям загалом породжує в головному

героєві внутрішній конфлікт, що ґрунтується на протиставленні себе обом світам – тому, із якого прийшов (і який ще не готовий прийняти його інакшість) і тому, в якому опинився (хоч і світ подібних собі, але водночас такий чужий): «Хлопець сів під парканом, що розділяв землю на два світи, а – світ звуків, для якого Сергій тепер уже був чужим, і світ глухих, для якого він ще не став (і не хотів ставати) своїм» [7, с. 17]. Закономірна депресія та внутрішня криза надалі породжують в Сергієві небажання комунікувати з однолітками, вивчати мову жестів та навчатися. З приводу розвитку та подолання депресії в дітей науковець Д. Гоулман пише: «потрібно приділити особливу увагу дітям, чий смуток скочується по спіралі вниз і переходить у похмуру зневіру, що призводить до відчаю і робить їх дратівливими та замкненими, тобто переростає в набагато важчу форму меланхолії» [21, с. 414]. Рятівним колом у морі зневіри для головного героя стає вчитель-логопед Микола Павлович. Цей персонаж виконує функцію введення, провідника до світу глухих, оскільки саме він вивчає з ними мову жестів, тобто формує основу нової комунікації. Також Микола Павлович стає для дітей, а особливо для Сергійка, своєрідним зв'язковим, спілкування з яким нагадує головному героєві його сім'ю. Зокрема, це проявляється в епізоді, коли Микола Павлович накриває для дітей святковий новорічний стіл. Такі деталі, як мандарини, ялинка, торт, різдвяний мультик стають для Сергія сугесторами, які навіюють спогади про сім'ю: «Сергія згадав маму, тата і маленьку сестричку, яка завжди з таким нетерпінням чекала приходу святого Миколая...Не дочекалася» [7, с. 35]. Приємні згадки про рідних та усвідомлення їх втрати – два полюси відчуттів, які постійно балансують у житті головного героя, але які також допомагають йому прийняти своє сирітство не як чийсь провину, а як додаткову силу, з якою він ітиме в дорослий світ.

Ще одним персонажем, із яким у Сергія виникає споріднений зв'язок, є Яринка. Дівчинку відправляють в інтернат, оскільки батька засуджують за вбивство матері, і доглядати за нею немає кому (ці обставини теж подано ретроспективно). З одного боку, Яринку не можна назвати сиротою через факт

наявності біологічного батька. Але з іншого боку, без його належної опіки та любові вона таки нею стає. Можливо, якоюсь мірою саме спільне горе (сирітство) зблизило дітей. Але на нашу думку, основним полем (та причиною) для комунікації Сергія та Яринки стала музика. Тому доречно згадати епізод із актової зали, коли Сергій помітив фортепіано й раптом почав грати: «Сергій виконував вальс Шопена...Не чув музики, але відчував, що пальці все пам'ятають...Раптом Яринка...напружилася. Повернулася, поволі підійшла...і притиснулася до інструмента всім тілом...» [7, с. 36]. Важливо звернути увагу на музичну деталь, а саме на те, що Сергій грав музичний твір Шопена. Використання імені цього композитора навіює читачеві відповідний меланхолійний настрій. Сам Шопен неодноразово писав у щоденниках, що в основі його музики – його печалі. Тож можна припустити, що ця музика теж відгукнулася дітям їх печаллями. Відтак з'ясувалося, що Яринка має лише пошкоджений слух, який, у разі обстежень, можна нормалізувати за допомогою слухового апарату. Загалом, музично-словесні кореляції з'являються і в літературних, і в музичних творах. Конкретно в цьому творі спостерігаємо введення «словесної музики» [57, с. 184], яка сприяє створенню відповідних настроєвих асоціацій, що підсилюють текст, а також слугує естетичним елементом твору.

Далі можемо спостерігати мотив пригодницько-детективної повісті. Сергій Петрина постає перед читачами як супергерой, шляхетна мета якого – порятунок близької людини. Батька Яринки достроково відпускають із в'язниці, і він забирає доньку додому в далеке карпатське село. Усі працівники інтернату розуміють, що для дівчинки життя з батьком становитиме загрозу, але акцентують увагу на своєму безсиллі перед рішенням органів опіки. Це спонукає Сергія втекти на порятунок Яринки. Відтак простір інтернату зміщується на простір вулиць. Автор порушує проблеми жебракування, кишенькових злодіїв, незаконних угод між поліцією та шахраями, викрадення дітей, життя безхатків (кілька місяців Сергій проводить у банді Санька-Глухаря, який змушує дітей-інвалідів красти гаманці на вокзалах). Відтак

змальовуючи безліч вуличних пригод свого героя, автор оприявлює мотиви незахищеності інакших людей у зовнішньому світі, неготовності суспільства ставитися до них без ворожості та без бажання використати їх у своїх цілях. У розділі «Світ не без добрих людей» з'являється персонаж Анатолій Олексійович, адвокат, який теж має проблеми зі слухом і займається захистом прав інакших людей. Із його вуст звучать реалії сприйняття інакшості в сучасному світі: «Але в нашій державі і здорових дітей нема куди приткнути. А з неповноправними геть біда. Кидають їм, мов подачку, ту пенсію нещасну – і живи собі як знаєш. Та ж ці люди не хочуть просто лежати і животи чухати! Їм хочеться жити, творити, бути потрібними комусь ще, крім самих себе» [7, с. 95]. Прикметно, що знайомство Сергійка з Анатолієм Олексійовичем та професором Вадимом Андрійовичем теж відбувається завдяки музиці. Головний герой побачив на площі біля Львівського оперного театру старе фортепіано й почав грати. На хлопця звернув увагу Вадим Андрійович і після знайомства Сергій розповів йому свою історію. Можна констатувати, що гра Сергійка на фортепіано стає передвісником позитивних змін сюжету твору та символом гармонії хлопця із самим собою.

Пошуки хлопчиком Яринки можна назвати частиною власних самопошуків, які репрезентовано через хронотоп дороги у творі. Автокатастрофа, що руйнує звичне життя Сергійка, стається по дорозі на море. Тобто на дорозі він втрачає себе, свій слух, свою сім'ю. А шлях до Яринки (потягом, автобусом, пішки через річку) стає зворотньою дорогою до себе. Віднайти дівчинку означає для Сергія віднайти й сім'ю, адже Яринка справді стала йому сестрою. Прикметно також і те, що фатальна дорога вела колись головного героя та його сім'ю на море в Одесу. Туди ж він і мріє відвезти Яринку. Тобто поїздка в Одесу набуває символічного місця відпочинку з сім'єю. Прагнення хлопчика побувати там із Яринкою ще раз доводить його зрідненість із дівчинкою. Тож знайшовши один одного діти позбуваються статусу сиріт.

В інтернатському просторі також виразно вимальовуються проблеми булінгу, а згодом і малолітнього злочинства, які поєднує в собі образ старшокласника Вітька. Він тероризує менших за віком учнів інтернату і вимагає в них гроші. На Сергієві, як на новенькому, теж зупинилася увага Вітька: «Побачивши Сергія, накинув йому на голову простирadlo і почав бити руками» // «Вітьок штовхнув його на ліжко і почав копирсатися в кишенях його штанів. Але у хлопця не було ні грошей, ні цінних речей» [7, с. 25]. Загалом Вітьок стає репрезентантом проблеми так званої дідівщини, стереотипного уявлення, що старші за віком особи нібито мають більше прав за молодших. На тлі мови інших персонажів мова Вітька вирізняється. Його репліки побудовані на неузгоджених з особою дієсловах у формі інфінітиву («Всіх убивати! Хто на мене мафія, всіх убивати!» [7, с. 22]). Така мова персонажа доречно підкреслює рівень його виховання (батьки злочинці) та рівень його ерудованості (у школі він з'являється лише, щоб вибити гроші в інших).

Цікавою у контексті історії Вітька є проблема сприйняття інакших людей у суспільстві. Зокрема, ідеться про його маму-бандитку, яку одного разу спіймала поліція з краденими речами: «То хтось найняв журналістів, а ті не розібравшись, що й до чого, написали в якусь закордонну газету, мовляв, наша міліція з нещасних інвалідів знущається, замість ловити справжніх злочинців» [7, с. 23]. З цього можна зробити два чітких висновки: 1) інакшість не завжди постає у світлі жалю; 2) у сучасному світі маніпуляція довкола слова «інвалід» настільки дієва та сформована, що відкидає будь-яку об'єктивність, таким способом ставлячи людей-інвалідів осторонь суспільно-правових відносин (маму Вітька відпустили, хоча вона скоїла реальний злочин).

У творі актуалізуються пізнавальні функції дитячої літератури. Зокрема, читач дізнається, навіщо вчити іноземну мову, у чому полягає сутність мови жестів, наскільки важливою є механічна пам'ять під час гри на фортепіано тощо.

Отже, повість А. Бачинського «140 децибелів тиші» порушує низку актуальних проблем інакших людей. Серед них проблема сирітства як вияв

соціальної інакшості головного героя. Втративши сім'ю, він нібито позбувся можливості називати себе повноцінною й нормальною людиною. Але автор вдало розвінчує образ «бідаки» та «сиротиньки» і, зосередившись не на соціальному штампі «сирота», а на внутрішньому світові героя, на його сміливості, здатності допомагати іншим, констатує, що Сергійко повноцінна особистість, у якої попереду сповнене різних фарб життя. До того ж Яринка стає для нього сестрою. І як справжній старший брат, Сергійко реалізовує свій обов'язок піклуватися про неї та захищати. Така особлива зрідненість двох дітей скасовує для них статус сиріт, адже віднайшовши один одного, вони віднаходять сім'ю.

Окрім сирітства, автор торкається проблем булінгу, малолітнього бандитизму; також інвалідності, а відтак і труднощів, з якими стикаються особливі люди в повсякденні. У репліках персонажа Анатолія Олексійовича спостерігається неприхована критика бездіяльності влади, неналежної законодавчої бази для врегулювання прав людей-інвалідів, а також непристосованості театрів, кінотеатрів та інших культурно-мистецьких об'єктів для відвідин інакшими людьми.

Тож можна констатувати, що цей текст – багатовекторна структура, яка вміщує безліч мікротем, що розкриваються завдяки тим чим тим персонажам. Повість охоплює рівнозначно простір школи-інтернату для глухих дітей (світ собі подібних) і простір вулиць (зовнішній світ, повний загроз). Важливо, що в зовнішньому світі головний герой не розгублюється, а навпаки, попри всі труднощі, формується, постає перед читачем як супергерой (супербрат), який рятує близьку людину. Щасливий фінал цієї соціально-психологічної повісті є доречним, адже впродовж усього твору події розвиваються досить інтенсивно та напружено. А після динамічної кульмінації, у якій Яринка ледве не гине в палаючому будинку, щасливий фінал навіть потрібен юному читачеві, щоб трохи розтушувати ту гостро відчутну безнадію впродовж усього твору й таки поставити крапку на словах «надія є».

2.4. Зовнішня атрибутика інакшості в сучасній літературі для дітей (за твором О. Луцевської «Опікуни для жирафа»)

Книга О. Луцевської «Опікуни для жирафа» з'явилася у Видавництві Старого Лева 2018 року. Призначена вона для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Тому виправданою є велика кількість ілюстрацій, які стали вдалим візуальним доповненням до тексту.

У центрі сюжету шестирічна дівчинка Оля, яка носить оклюдер на правому оці. Цікаво, що в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва оклюдер як атрибут з'являється вкрай рідко. Його носіння пов'язане з так званим лінивим оком у дитини. Тобто коли потрібно закривати пов'язкою здорове око, щоби на інше (ліниве) потрапляло більше навантаження. Стереотипне уявлення про оклюдер часто транслюється у фільмах. Там ця пов'язка з'являється здебільшого в чорному кольорі, який відразу асоціюється з негативом. Це нібито чорна мітка, що яскраво вказує на недоліки людини.

Авторка у своєму творі подає оклюдер як аксесуар, який також стає і виразником захоплень та настрою дівчинки. Наприклад, героїня полюбляє відвідувати зоопарк, тож мама шие їй різнокольорові оклюдери з тваринками (з вовком, ведмедиком, лисицею, бегемотом тощо); також дівчинка вдягає оклюдери під настрій: «Дощить. Оля дістала з коробки свої оклюдери зі звірами... Одягнувши оклюдер з котиком, згорнулася клубочком між мною і татом» [38, с. 13]. Подання оклюдерів у такій грайливій формі та ще й з урахуванням зацікавлень Олі, спрощує ставлення дівчинки до своєї інакшості, частково стирає думку про пов'язку як про елемент лікування.

Беззаперечно важливим фактором становлення особистості дитини є атмосфера, яка панує в сім'ї. Як влучно зауважує Д. Гоулман: «Життя в сім'ї – це наш перший досвід емоційного навчання. У її закритому від сторонніх очей середовищі ми формуємо ставлення до самих себе...» [21, с. 328]. Та атмосфера, яка панує в Оліній сім'ї, сприяє розвитку дитини. Образ батьків зображено як таких, що підтримують зацікавлення своїх дітей, проводять час

разом із ними. Наприклад, на день народження Оля загадує бажання весь тиждень ходити в зоопарк. І разом з татом та братиком Данею вони це роблять.

Особливої уваги заслуговує образ старшого брата Дані. Насамперед варто сказати, що розповідь ведеться від його імені. Тобто, йдучи до класифікацією Ж. Женнета, Даня – гомодієгетичний наратор (той, що є героєм історії, яку оповідає) [5]. Але сама оповідь – гетеродієгетична, адже наратор оповідає не свою власну історію, а історію своєї сестри. Цікаво, що восьмирічний Даня має добре розвинене почуття відповідальності за ближніх, а також бажання турбуватися про них. Щоб Оля не відчувала дискомфорту в носінні оклюдерів, Даня також одягає пов'язку на око і таким способом підтримує сестру: «Тато дзвонить мамі, щоб винесла інший. І мені за компанію. Буває, я підтримую Олю, щоб їй не було сумно. Бо спершу Оля оклюдерів дуже не любила – з ними непросто, їх усі помічають і постійно про них запитують» [38, с. 6]. З цієї репліки з'ясовується також і той факт, що соціум поки не готовий сприймати атрибути інакшості без зайвої уваги та допитливості.

В одному з епізодів оклюдер постає як елемент гри. Коли Оля вдягає оклюдер із котиком і «муркотить», Даня, щоб підіграти, бере собі пов'язку з песиком і «дзявкає на всю хату» [38, с. 14]. На перший погляд гра полягає в імітації звуків домашніх улюбленців. Але важливо, що первинна її мета – моделювання ситуації, в якій одна дитина виявляє підтримку та увагу до іншої. Діти проводять разом безліч часу. Їх дозвілля побудоване на основі спільного зацікавлення світом тварин. У книзі є згадка про мультик «Зоотрополіс», головоломку «Допоможи жирафі дістатися дому». Персонаж Даня також пояснює, що таке марш на захист тварин, і чому він важливий.

У межах цього твору варто також приділити увагу проблемі взаємозв'язку людини та природи, дослідженням якого займаються представники екокритики. П. Барі у своїй книзі «Вступ до теорії: літературознавство і культурологія» зазначає, що сучасний стан екології у світі близький до катастрофи, і тому так важливо сказати про згубний антропоцентричний вплив на природу, який на сьогодні набирає статусу

надмірного, всеохопного [5]. Екокритики нагадують, що простору дикої природи на планеті практично не залишилось. Тобто однією з причин появи екокритики можна вважати бажання літературознавців зі свого боку зробити певний вклад у запобігання екологічних катастроф на Землі. У творі місцем комунікації людини і природи стає зоопарк. Традиційне уявлення про зоопарк як лише про неволю для тварин авторка показує під іншим ракурсом. Зоопарк може стати також і місцем порятунку: «Ми дізнаємося, що деякі жирафи потрапляють в зоопарки, тому що захворіли або ж їх намагалися вбити...У зоопарках доглядальники не лише піклуються про тварин, а й вивчають їхні потреби та поведінку» [38, с. 17]. У цьому контексті доречно порушено питання екологічної освіти, про яку пише у своїй дисертації Н. Філяніна [64]. Завдяки пізнавальній функції дитячої літератури (із твору читач дізнається, чим годують тих чи тих тварин, як важливо знати їх звички, поведінку, а також що існують марші проти знущання на тваринами, які декларують толерантне ставлення до них) актуалізується процес набуття знань про природу. Відтак у межах літератури відбувається проговорення проблем, які є центральними в межах науки екології. Як зауважує Н. Філяніна, питання про ставлення людей до тварин постає вперше в епоху Романтизму в двох контекстах: етичному (виникає питання толерантного поводження з тваринами) та в законодавчому (з'являються спілки захисту тварин від жорстокого поводження) [64, с. 267]. У творі повага та любов до тваринного світу проявляються через формулу опікунства. Тато Олі знаходить інформацію в Інтернеті про те, що всі охочі можуть оформити опікунство на якусь тваринку із зоопарку й допомагати доглядати за нею: «Тепер ми – опікуни жирафа Джутто! Це означає постійно дбати про те, як йому живеться: залишати час від часу кошати і провідувати» [38, с. 19]. Наприкінці твору з ініціативи Олі сім'я бере опікунство ще й над ведмедем.

На візуальному рівні в ілюстраціях переважають відтінки зеленого кольору, на тлі якого постають діти й тварини. Не різка, сприятлива для ока

палітра апелює до зорових чуттів реципієнта й допомагає відчутти приємні емоції, які, вочевидь, виникають у людини під час взаємодії зі світом природи.

Отже, твір О. Луцевської «Опікуни для жирафа» вміщує нетиповий вияв інакшості – носіння оклюдерів. Авторка вміло працює з оповіддю. Роблячи наратором брата Олі, вона надає читачеві змогу побачити інакшість під іншим кутом зору (крізь призму сприйняття не себе, а когось). Оклюдер у творі асоціюється не з недоліком, а з аксесуаром, який доповнює образи дівчинки, підкреслює коло її зацікавлень. Підтримка сім'ї є важливим аспектом проживання дитиною травматичних досвідів без проблемних впливів на формування її особистості.

Побудований на взаємозв'язку людини і природи сюжет дозволив говорити про цей твір у світлі екокритики. Через пізнавальну функцію дитячої літератури авторка надає відповіді на важливі екологічні питання в контексті збереження тваринного світу. Сімейні походи до зоопарку сприяють формуванню в дітей толерантного ставлення до тварин, любові до природи загалом, а також конкретно для Олі вони є терапевтичними, адже допомагають їй не концентрувати всю увагу на інакшості та комплексах через зовнішній її вияв.

Отже, твори сучасної української літератури для дітей та юнацтва пропонують різні художні моделі, на основі яких відбувається проговорення тем булінгу, соціальної інакшості, інклюзії. Спостерігаємо тяжіння українських авторів до зображення людського різноманіття (на що також у порівнянні з попередніми епохами є гострий соціальний запит) в комунікативних ситуаціях, де між персонажами часто виникають конфлікти, причиною яких стає людська інакшість. У творах А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» та О. Луцевської «Скелет» без шафи запропоновано художні моделі, що розкривають тему булінгу в сучасному світі. Вони сконструйовані на основі комунікативних ситуацій за участі персонажів-ініціаторів, персонажів-свідків та персонажів-жертв. У текстах спостерігаємо дві абсолютно різні кульмінації

як два можливих наслідки цькування дитини в її соціальній групі. Окремим мотивом в обох творах постає соціалізація персонажів у віртуальному світі як бажання компенсувати недостачу спілкування в реальному житті. Головні героїні обох творів зображені в іпостасях жертв булінгу через власну інакшість на фізичному рівні (зміна форм тіла внаслідок дорослішання призводить до ворожої реакції з боку однокласників).

У творах К. Бабкіної актуалізація тем інклюзії відбувається по-різному. У художній моделі твору «Гарбузовий рік» персонаж Ренат з'являється як епізодичний. Проте в основі розмови про інклюзію він є ключовим. Уведення героя з інвалідністю в персоносферу твору полягає в тому, щоб показати моделі комунікації між різнорідними членами соціуму з метою уведення інакшості в простір людського сприйняття. Тлом для розгортання подій постає сад та його «жителі», що репрезентують мікромодель суспільства загалом. У творі «Шапочка і Кит» відбувається порушення проблеми образу уявного друга у світі дитячої літератури. Головний персонаж Шапочка створює в уяві друга Кита, щоб ділитися з ним внутрішніми переживаннями з приводу хвороби на лейкоз, самотності, сімейних негараздів.

У повісті А. Бачинського створено художню модель буття сироти. В образі Сергійка Петрини домінантними є самотність, замкненість, апатія до навколишнього світу, що лягають в основу зародження стресу. Особливого сенсу у творі набуває хронотоп дороги, що стає для головного персонажа загубленням, пошуками та віднайденням себе.

Твір О. Луцевської «Опікуни для жирафа» репрезентує нетиповий вияв інакшості – носіння оклюдерів. Проте авторка втілює модель сім'ї, що заснована на взаєморозуміння, любові та підтримці. Перебування головної героїні в такому просторі не трансформує її інакшість у негативний досвід.

Отже, розширюючи власні тематичні рамки, сучасна українська література для дітей та юнацтва проговорює важливі соціально-психологічні проблеми, які юні читачі намагаються розв'язати в процесі читання та які допомагають їм формуватися як особистостям.

РОЗДІЛ III

ПЕРСОНОСФЕРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА: КОНФЛІКТ «Я»—«ІНШИЙ»

Сучасна українська література для дітей та юнацтва пропонує юному читачеві множинність контекстів для пізнання досвіду інакшості. Тож у текстах через мікротеми булінгу, етнічних меншин, інклюзію, сирітства відбувається й поява нових типів персонажів-дітей. Зазвичай вони з'являються як Інші по відношенню до своїх однолітків, тож у центрі сюжету постає несприйнятий соціумом інакший Інший.

Т. Качак зазначає, що «переорієнтація в поетиці з сюжету, дії на психологію персонажів – це тенденція, що актуалізується в світовій літературі для дітей та юнацтва з кінця XX ст.» [29, с. 171]. Подібне явище спостерігаємо і в українській дитячій літературі. Причому зосередження на психології своїх персонажів, заглиблення у їх внутрішні світи дозволяє ґрунтовніше дослідити їх ставлення до власної інакшості, переживання, зумовлені маргінальним місцем у соціумі. Також дослідниця зауважує, що на сьогодні поряд із детально прописаними головними персонажами творів, з'являється й «галерея різних характерів» [29, с. 171]. Тобто другорядні персонажі у творах стають менш фрагментарними, їх внутрішній світ не губиться на тлі психології головного персонажа, а чітко транслює якусь нову ідею. З огляду на процеси переформатування персоносфери сучасних творів для дітей та юнацтва виникає потреба нових підходів до її вивчення, що й будуть запропоновані в цьому розділі.

3.1. Школа як модель соціального розмаїття у книзі «Майя та її мами» Л. Денисенко

Авторка твору «Майя та її мами» Л. Денисенко – багатогранна особистість, яка, на перший погляд, поєднує напрочуд різні заняття. Це і правозахисниця, і письменниця, і лекторка. Л. Денисенко відома як посланниця

доброї волі ООН, засновниця проєктів із надання безкоштовної правової консультації, кураторка проєкту «Жінка в темі» тощо. У дитячій літературі авторка оприявлює серйозні проблеми прав людини, рівності, соціального розмаїття. У цьому контексті відомою є й нова книга «Я і Конституція» (2019), написана у співавторстві з А. Шулімою, де простими словами для дітей з'являється розповідь про Конституцію України.

Одразу після видання книги «Майя та її мами» 2017 року, з'явилося активне критичне обговорення її змісту. Загалом у літературних колах твір сприйняли позитивно. Але деякі праворадикальні громадські організації наскільки негативно відреагували на вихід у світ книги, що авторка та видавці почали отримувати погрози. А презентація на 24-му Форумі Видавців опинилася під загрозою. Така гостра реакція на порушені в книзі проблеми показує неготовність українського суспільства до толерантного діалогу про інакшість та водночас вкотре підтверджує нагальну потребу в таких книгах.

Наріжним каменем стала актуалізована в книзі тема одностатевих стосунків. В українській дитячій літературі це поодинокий випадок прямого констатування наявності родин із нетрадиційною орієнтацією. У світовій же літературі можна назвати кілька десятків подібних творів: Л. де Хаан «Король і Король», Л. Ньюман «У Хізер дві мами», П. Парнел та Г. Кол «З танго їх троє», М. Б. Шиффер «Стелла приводить родину» тощо.

Несприйняття українським суспільством того факту, що в дитячій книзі порушено теми виховання в нетрадиційній сім'ї, пов'язане насамперед із розумінням одностатевих шлюбів у негативному світлі (через стереотипи, гомофобію тощо) та як таких, що становлять загрозу для становлення особистості дитини. У творі Л. Денисенко дівчинка Майя постає оповідачкою (гомодієгетичним наратором). З погляду конструювання художньої мови у творі цікавим є застосування прийому питань, що сприяє реалізації комунікативної функції дитячої літератури. Для головної героїні типовими є репліки «А вас як звуть?», «А які у вас секрети?», «Скільки мов ви знаєте». Про специфіку її виховання та життя в сім'ї з двома мамами інформації немає.

Проте через мовленнєву поведінку головної героїні (те, як вона розповідає про своїх однокласників та їх родини) вимальовується її портрет як доброї та дружелюбної дівчинки, яка плекає в собі розуміння людських цінностей: «Важливо, щоб у родині панувала любов і повага, бо це і є головні цінності» [22]. Ці слова свідчать про пріоритети в процесі виховання дитини, адже саме коло спілкування (батьки, вчителі, однокласники) частково формують картину світу особистості. Отож у контексті цього аналізу варто звернути увагу на становлення дітей в одностатевих сім'ях загалом та в межах означеного твору зокрема. Як зазначає М. Кімел у своєму дослідженні «Гендероване суспільство», «немає даних, які б засвідчували, що батьки-геї чи лесбійанки-матері справляють якийсь особливий негативний вплив на розвиток дитини...» [32, с. 222]. Також автор наводить для прикладу дослідження сімей лесбійанок, у якому констатовано, що діти (і хлопці, і дівчата) засвоюють такі ж шаблони гендерної ідентичності, що й діти в гетеросексуальних сім'ях [32]. Здебільшого осуд нетрадиційних сімей падає з боку дорослих людей. Дитина ж, як несформована особистість, знаходиться на шляху становлення власних морально-етичних орієнтирів. Нав'язливе бажання батьків приховати від дітей якусь частину соціуму чи охарактеризувати її в негативному світлі не сприятиме формуванню поваги до особистості та вибору Іншого. Тому вважаємо, що авторка доречно порушує в тексті означену тему, тим самим надаючи читачеві можливість пізнати існування різноманітного суспільства.

Означену книгу складно зарахувати до того чи того жанру. Не має вона й «системного сюжету, часто притаманного дитячим книжкам» [37]. Загалом у творі постає 13 типів сімей у нетрадиційному їх розумінні. Окрім уже згаданої, авторка також зображує сім'ї етнічних меншин, переселенців, всиновлених дітей, штучно зачатих тощо. З одного боку сім'ї, у яких батьки розлучаються, або яких позбавляють батьківських прав, або тих, що штучно починають називають нетрадиційними й такими, що якоюсь мірою є наслідком руйнування інституту сім'ї та сімейних цінностей загалом. Але з іншого боку, в сучасному суспільстві кожна людина постає як індивідуальність із найбільшою за всі часи

свободою вибору та дій, тому вона вільна встановлювати власні ціннісні межі. У всіх дискусіях навколо інституту сім'ї об'єднувальною ланкою є діти та їх добробут. Тому й питанням формування юних особистостей у різномірних сім'ях присвячено так багато досліджень психологів, соціологів, педагогів. У книзі «Майя та її мами» крізь призму сприйняття своїх однокласників очима школярки Майї відбувається потрібне на сьогодні ламання стереотипів щодо сімейного благополуччя нетрадиційних сімей.

У творі виокремлюємо тринадцять типів сімей, які загалом утворюють чотири групи:

1. Сім'ї національних меншин піддаються особливому ставленню до себе через зовнішність, мову, культуру тощо. Дослідниця Т. Марценюк у своїй книзі «Гендер для всіх. Виклик стереотипам» виводить поняття ксенофобія, що означає страх (або навіть ворожість) перед Іншим, його культурою, поведінкою та загалом перед усім, що відрізняє його від так званого кола «своїх». Науковиця зазначає, що «люди прихильно ставляться до “своїх” та обережно до “чужих”» [41, с. 220]. В аналізованому творі на прикладі трьох сімей окреслено проблему сімей національних меншин. У класі Майї навчаються білоруска, кримський татарин і ром. На прикладі сім'ї кримського татарина Раїса порушено проблему окупації Криму 2014 року. Перед читачам постає зображення колишньої кримської домівки Раїса, що знаходилася посеред персикового саду та тісної однокімнатної квартири, в якій тепер мешкає його сім'я з шести чоловік: «Можливо, тепер у їхньому будинку поселилися інші люди, які насправді не мають права там жити» [22]. Також у творі актуалізовано історію кримських татар як народу. Через свою зовнішність (густі брови) Раїс піддавався насмішкам однокласників. Щоб налагодити комунікацію в класі вчителька пані Юлія показала дітям зображення Фріди Кало: «Вона дуже гарна, талановита й знаменита. І в неї теж є моноброва!» [22]. Таке порівняння хлопчика з відомою художницею на основі спільних ознак пояснює дитині, що зовнішність не є показником наявності або відсутності таланту, не визначає здобутки та успіх людини. Ще однією історією у творі є

історія героя Петра. Він належить до ромської національності. Авторка доречно порушує проблему ставлення до ромів, адже за словами Т. Марценюк, в Україні роми є «однією з найуразливіших до стигматизації груп» [41, с. 237]. Їх права найменш захищені. У творі зображено товариське ставлення до Петра, зацікавлення особливостями його роду.

2. Сім'ї штучно зачатих дітей належать до нетрадиційних саме через спосіб появи дитини. Головна героїня Майя, власне, так і пояснює своє народження: «люди часто дивуються: як так вийшло? Але це не дивина! У мене немає тата: він секретний донор» [22]. У цьому фрагменті актуалізовано важливу проблему комунікації батьків і дітей, а саме – розмови на складні «некомфортні» теми. Традиційною (і ще до сьогодні актуальною в багатьох сім'ях) на таке питання є відповідь про те, що дитину «знайшли в капусті» або ж «приніс лелека». Але таке пояснення не є прийнятним із двох причин: дитина, яка тільки починає формувати свою картину світу, не розуміє дорослої метафорики. Дослідниця М. Титаренко у книзі «Комунікація від нуля: есеї для Мані» зазначає, що «дитина сприймає все дослівно, а не в переносному значенні» [60, с. 42]. У сучасному світі з надзвичайно наповненим інформаційним простором дитина розвивається набагато швидше в порівнянні з минулими епохами. Це зумовлено її доступом до великої кількості різних джерел, із яких можна почерпнути відповіді на свої питання. Тож другою причиною, чому замовчування та відмовки до розмов на складні теми між батьками та дітьми не є прийнятними – в сучасному світі вони не діють. Якщо наука дійшла такого прогресу, що з'явилася можливість народити дитину всупереч тим чи тим складним життєвим обставинам, то найбільш доречно правдиво сказати про це дитині, використовуючи гру, спільне читання, розмову тощо. У творі Л. Денисенко є ще одна історія, пов'язана з цією темою. Про свою найкращу подругу Софійку Першу головна героїня розповідає так: «Не всі батьки можуть мати дітей. Мама й тато Софійки та Солі не змогли. Тоді їм допомогли наука та лікарі. Щоб народилася Софійка Перша та Соля, сестра їхньої мами подарувала свою яйцеклітину. А один чоловік надав свою сперму.

Він зашифрований як секретний агент!» [22]. Уведення в художню мову дитячої книги лексики медичної термінології (сперма, яйцеклітина, донор) досить майстерне та не випадає із загальної художньої картини. Актуалізація цих слів автоматично знімає із них стереотипні табу й допомагає сприйняти як звичні аспекти біології людини.

3. Неповні сім'ї є одними з найбільш типових видів нетрадиційних сімей. Зазвичай дитина внаслідок тих чи тих причин мешкає з одним із батьків. У творі подано такі причини: розлучення, один із батьків помер, один із батьків відмовився від дитини, один із батьків зник безвісти. Розлучення здебільшого трактують як негативний вплив на добробут дитини. Але варто зауважити, що в разі високої частотності конфліктів у сім'ї, розлучення, навпаки, може врятувати благополуччя дітей [32]. У будь-якому випадку розлучення повинне бути наслідком ґрунтовних роздумів. У книзі є розповідь про хлопчика Тимка, який «один тиждень живе в мами та її нового друга, а другий тиждень – у свого тата» [22]. Вочевидь, такий спосіб життя «на валізах» став наслідком розлучення батьків героя. У книзі Тимко постає як об'єднувальна ланка своєї сім'ї й відчуває через це радість та відповідальність. Причинно-наслідкових зв'язків розлучення двох дорослих людей авторка не прописує, а головним є саме акцент на тому, як почувається дитина внаслідок цієї ситуації.

Через життя в неповній сім'ї внаслідок того, що один із батьків зник безвісти, авторка актуалізує тему війни на Сході України та викликану цим проблему вимушеного переселення громадян України: «тато Софійки Третьої зник. Люди часто зникають, коли йде війна» [22]. Наприкінці сторінки до цього речення також подано статистичні дані про кількість українських переселенців, серед яких і Софійка з мамою. Через ключове слово «зникнення» відбувається перехід до наступної історії, у якій теж «зник» батько, але не внаслідок війни. Це історія хлопчика Данилка: «Він не знає, де його тато. Тато зник не під час війни, а ще до того, як Данилко народився...Іноді люди не хочуть, щоб їх шукали» [22]. На тлі цього епізоду постає проблема матерів-одиначок, тому й далі опису матері Данилка приділено значну увагу. Зокрема, головна героїня

характеризує її як сильну та веселу жінку. М. Кімел називає це «проблемою безбатченківства» [32, с. 208]. Надаючи різні статистичні дані, автор зауважує, що частіше жінка виховує дитину сама. Відсутність батька як прикладу для наслідування не дозволяє, зокрема, дітям-хлопчикам повноцінно формуватися. Проте причинами безбатченківства можуть бути не лише небажання створювати сім'ю чи виховувати дитину. Це також і нереалізованість чоловіка в професійному та загалом соціальному житті: малий заробіток для повноцінного забезпечення сім'ї, недостатньо успішний соціальний статус тощо. У творі є ще одна історія, що порушує окреслену проблему. Персонажі Настя та Назар живуть зі своїми мамами (які є рідними сестрами) та бабусею: «Настя вважає, ніби її тато загинув. Назар вважає, ніби його тато працює закордоном» [22]. Через мовленнєву поведінку головної героїні, зокрема, через уживання лексеми «вважає» читач розуміє, що інформація, подана батьками своїм дітям, – недостовірна. Це знову ж таки повертає нас до заaktuалізованої раніше проблеми говоріння батьків і дітей на «незручні» теми.

Ще одним видом неповної сім'ї у творі постає Аксана, у якої померла мама. Додавши цю історію до книги, авторка актуалізує тему сприйняття дітьми смерті. Природньо, що емоції дівчинки, яка втратила маму, протрансльовано за допомогою слів «сумує», «плаче». Але найважливіше повідомлення, яке закладено в цій історії – мотив пам'яті: «пам'ятати і згадувати – це важливо» [22]. Пам'ять про маму Аксани втілюється в образі мальв (улюблених квітів жінки), які дівчинка разом із однокласниками посадила біля школи. Ростити їх та доглядати – означає берегти пам'ять про рідну людину.

4. Сім'ї з усиновленою дитиною постають як нетрадиційні через те, що батьки не є рідними в біологічному сенсі. Дуже часто діти з таким сімей отримують різні прізвища та піддаються цькуванню з боку однолітків. Причиною усиновлення хлопчика Кирила стало позбавлення його біологічних батьків батьківських прав, внаслідок чого юнака відправили в інтернат, а вже звідти він потрапив у сім'ю до наставника Бориса: «торік у Кирила з'явився

наставник. Його звати Борис... Він допомагає Кирилу, в усьому його підтримує. Він став його сім'єю» [22]. Зауважимо, що факт усиновлення також підкреслено за допомогою лексеми «наставник», саме так хлопчик називає Бориса замість традиційного «батько». Майя також із першого речення зауважує, що Кирило – не сирота. По-перше, бо його біологічні батьки живі, але знаходяться в тюрмі. По-друге, бо наставник зміг у своїй особі виконати для Кирила всі функції сім'ї. А на прикладі сім'ї Таї та Левка зображено проблему відмови від дитини при народженні: «вона тільки народила його, а потім не захотіла більше бачити» [22]. Тож батьки Таї всиновили Левка.

Особливої уваги заслуговує образ вчительки пані Юлії. Її зображено як товаришку для дітей, яка практикує дружні поради, а не дидактичні настанови. Сама ж авторка називає її вчителькою мрії, персонажем-модератором [45]. На важливості підготовки вчителів до роботи в різноманітному класі наголошують чимало дослідників. Зокрема, професор Університету Вісконсин Ю. Іваї (Yuko Iwai) зазначає, що вчителі не приділяють значної уваги інакшості у своїх класах, тому їй потребують особливої підготовки для роботи з різними дітьми [71, с. 185]. Образ пані Юлії репрезентовано через різні моральні максими, які вона транслює дітям. Зокрема, щоб пояснити у своєму класі, що придумувати прізвиська буває образливо, вчителька наголошує на тому, що ім'я кожного важливе та заслуговує на повагу з боку інших. Головною ідеєю всього твору, на нашу думку, є те, як вчителька пояснила дітям поняття «любов». Цікаво, що оскільки нараторкою є дівчинка Майя, читач дізнається, як цю інформацію було сприйнято дитиною: «Пані Юлія казала, що справжня любов не ділить дітей на своїх і чужих. Я вірю в справжню любов» [22]. Саме ці фрази стають основною тезою, навколо якої побудовано розповідь про інакші сім'ї. Авторка зводить усе до того, що будь-яка дитина з будь-якої сім'ї має право бути полюбленою.

Підсумовуючи, зазначимо, що образи сімей у творі стали мікромоделлю соціальної інакшості. Саме на прикладі цього твору відбувається зображення «галереї героїв» [29, с. 190]. Хоч і в центрі уваги знаходиться героїня Майя,

проте крізь її сприйняття надано характеристику всіх персонажів, створюючи таким способом збірний образ розмаїтого шкільного класу. Проте цей образ постає як максимально відірваний від сучасних реалій. Тому з одного боку авторка розвіює безліч стереотипів щодо неоднозначного ставлення до нетрадиційних сімей, а з іншого боку ідеалізує сучасне суспільство, у якому нібито відсутні булінг та ворожість. На противагу іншим проаналізованим творам, де шкільний простір постає тлом для розгортання психологічно напружених драматичних подій, у тексті Л. Денисенко історії кожного однокласника подані клаптиково та штучно. Попри це не можна заперечити той факт, що така книга потрібна в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва як ціннісний орієнтир для юних читачів. Шкільний клас зображено як модель соціального розмаїття для констатації, що в сучасному світі певні категорії людей, сімей, явищ уже давно залишились поза штампом «нетрадиційний». Питання полягає саме в тому, коли соціум почне рухатися в напрямку сприйняття інакшості.

3.2. Репрезентація проблеми інакшості з погляду головних персонажів

У сучасній українській літературі для дітей та юнацтва специфіку творення персонажів-дітей розглядають у контексті наратології (для аналізу нарації), перекладознавства (для з'ясування особливостей перекладу власних назв, описів на українські реалії) тощо. Специфіку текстуального рівня творів для дітей вивчають із погляду лінгвістики. А в педагогіці розглядають аспекти аналізу художніх образів, особливості портретного та психологічного зображення персонажів на уроках літератури. Важливим аспектом, що впливає на процес творення персоносфери, є орієнтація на читацьку аудиторію. Зокрема, автор намагається зобразити свого персонажа відповідно до вікових особливостей реального читача. Також персонажі-діти повинні сукупно вміщувати набір характеристик, які точно відповідають поколінню сучасних дітей, передавати настрої, дитячі проблеми, питання тощо.

Загалом, образ того чи того персонажа в сучасних літературі для дітей формується впродовж усього твору. Як слушно зауважує Т. Качак, у творах для дітей «портрети персонажів за структурою мозаїчні» [29, с. 171]. Причому портретні описи персонажів у сучасних дитячих творах максимально скорочені. Це радше нариси чи штрихи в тих чи тих епізодах. Ще одна особливість творення персонажів полягає у специфіці нарації. З приводу цього Т. Качак зазначає: «Одна з тенденцій образотворення – наявність у текстах-оповідях від третьої особи більше портретних деталей та описів зовнішності головних героїв, а в текстах від першої – опис зовнішності головного героя витісняє його психологічний портрет, а також прийом самохарактеристики» [29, с. 172]. Зважаючи на проаналізовані твори, погоджуємося з цією тезою дослідниці. Особливо примітним є, власне, прийом самохарактеристики героїв, які стали жертвами булінгу. Таким способом вони намагаються відшукати в собі причини негативного ставлення з боку оточення. Самозрозуміло, що основі конструювання персоносфери сучасних творів для дітей із темою інакшості постає конфлікт «Я» – «Інший». Причому головний персонаж унаслідок тих чи тих причин є для соціуму саме ворожим Іншим. Отож виокремлюємо такі основні типи інакших персонажів-дітей:

1. Персонажа з інвалідністю зображено у творах К. Бабкіної «Гарбузовий рік» та «Шапочка і кит». З погляду аналізу головного персонажа нас цікавить другий текст авторки. Центральною художньою деталлю, означником хвороби головного героя Шапочки є блакитний головний убір: «Тоді, в лікарні, я вбрав блакитну в'язану шапку і вирішив більше ніколи її не скидати» [4, с. 9]. Ця зовнішня ознака стала рушійною у творенні прізвиська хлопчика. У творі читач не дізнається реального імені головного героя. Усі інші персонажі звертаються до нього як «Шапочка», «Шап». З інших аспектів, які вказують на захворювання хлопчика є опис його щоденного меню: «варене, безколірне і несмачне» [4, с. 9]. Світ Шапочки обмежений простором дому та лікарні. Причому їх зміна реалізовується через лексему «протокол», що означає початок курсу лікування, який повинен пройти пацієнт довжиною в чітко встановлену

кількість днів. Особливої уваги заслуговує список сумних речей, які складає персонаж. У списку три пункти, через які передано світ внутрішніх переживань Шапочки:

1) головний персонаж сумує з приводу того, «що в мамі з татом не вийшло» [4, с. 37]. У минулому підрозділі було розглянуто особливості неповних сімей. Батьки Шапочки, вочевидь, розлучені, через що персонаж отримує додатковий стрес. Батько забирає його, щоб провести час разом. Спільно батьки лише купують ліки для хлопчика. Його переживання з приводу сім'ї також репрезентовано через діалоги з уявним другом китом;

2) сум через те, що хтось іде по вулиці з порожньою кліткою для тварин (котів чи собак). Через цей пункт реалізується ще одна риса хлопчика – любов до собак. Йому не можна торкатися тварин, щоб не отримати додаткових ризиків для загострення хвороби;

3) Шапочка засмучується, «коли хороші і щасливі речі забуваються так само швидко, як погані» [4, с. 39]. У цьому реченні актуалізується бажання головного персонажа закарбувати в пам'яті моменти, які приносять йому радість.

Часовий простір, на якому концентрується головний персонаж – майбутнє. Логічно, що період хвороби відкинув на маргінеси деякі процеси соціалізації юної особистості, призупинив її розвиток. Зокрема, через хворобу Шапочка перестав ходити в басейн, не пішов у перший клас. Тому він чекає, що всі його бажання почнуть здійснюватися після того, як одужає, тобто в майбутньому: «Усі ці події, котрі неодмінно мали статися в майбутньому, звідти, з майбутнього, наповнювали кожен мій день світлом» [4, с. 36]. Крізь цей опис головний персонаж постає як мрійник, сповнений надією. Шапочка вірить у свої бажання. У татовій машині зберігається коробка з речами, які знадобляться хлопчику, коли той видужає. Він називає їх інвестицією в майбутнє. Загалом під час зустрічей із татом відбувається так зване зняття табу, пов'язаних із хворобою хлопчика. Зокрема, вони разом грають футбол на порожньому стадіоні, Шапочка гладить «клишоногого цуцика» [4]. Усі ці

заняття для головного персонажа на певний час знімають із нього штамп інакшості, а натомість показують як звичайного хлопчика із типовими для його віку зацікавленнями. Серед інших хобі Шапочки – вивчення французької, перегляд фільмів, читання: «Коли я був у лікарні, то перечитав усі на світі книжки про тварин» [4, с. 5]. Отож образ головного персонажа означеного твору створено на основі комунікації з уявним другом, через спілкування з яким актуалізуються думки Шапочки про любов, вдячність, повагу. Завдяки списку сумних речей, які одного разу складає головний персонаж, читач має змогу відкрити світ його внутрішніх переживань. А зустрічі з татом стають для хлопчика втечею у звичайний світ, повноцінною частиною якого він не є через хворобу.

2. Персонаж-сирота з'являється в повісті А. Бачинського «140 децибелів тиші». Варто зазначити, що на прикладі головного персонажа повісті Сергійка Петрини автор актуалізує й попередній тип героя з інвалідністю. Адже внаслідок авторкатастрофи хлопчик утрачає не лише сім'ю, а й слух. Проте вважаємо, що доречно зарахувати його саме до типу персонажів-сиріт, бо всі переживання хлопчика зосереджені саме на болю від втрати рідних. А події розгортаються на тлі простору інтернату. Втрата сім'ї, здоров'я, зміна способу життя та місця проживання формують у Сергійка стрес. Примітною є ситуація, яка стається в перший день перебування в інтернаті: «Автотрасою, що проходила відразу за парканом, проїхала велика зелена вантажівка. Сергія аж сіпнуло від жахливого спогаду. Він рвучно підвівся й почав дертися на паркан» [7, с. 17]. Комплекс «жахливого спогаду» буде переслідувати головного персонажа впродовж усього твору й відтворюватиметься то через страшні сни, то через реальні згадки про трагедію. Також означений епізод можна прокоментувати як нервовий розлад, що став наслідком посттравматичного синдрому. Як слушно зауважує Д. Гоулман, «поріг вмикання нервовою системою механізмів захисту небезпечно знижується, що змушує людину реагувати на звичайні буденні ситуації так, ніби вони загрожують її життю» [21, с. 349]. У цьому випадку звук (апеляція до слухових

чуттів людини) стає рушієм негативних спогадів головного героя й породжує в ньому подальші роздуми про власну покинутість. Перебуваючи серед людей, Сергійко відчуває себе самотнім. Самотність постає як психологічний стан головного героя.

По-новому відкривається образ юнака після знайомства з дівчинкою Яринкою. Подружившись із нею в інтернаті та дізнавшись її історію (батько вбив маму), Сергійко їде рятувати дівчинку від батька, коли ту віддають назад під його опіку. За допомогою перемикання акценту із соціально-психологічної складової повісті на пригодницько-детективну авторка актуалізує в своєму персонажеві риси сміливості, винахідливості, безстрашності. Яринка нагадує Сергієві покійну сестричку Іринку (на текстуальному рівні авторка навіть подає схожі імена). На тлі їхнього спілкування реалізовано не лише мотив справжньої дружби, а й функції старшого брата по відношенню до молодшої сестри – захист і турботу. Дослідниця Т. Качак зараховує персонажа Сергія Петрину до типу «"інших" дітей», тобто дітей з інвалідністю. На нашу думку, йдучи за класифікацією персонажів дослідниці, доречно говорити про цього героя також у контексті категорії «маленький дорослий», адже, як зазначає науковиця, це тип тих дітей, «яким доводиться розв'язувати недитячі проблеми» [29, с. 187]. Саме в другій частині (пригодницько-детективній) з'являється комплекс складних проблем, які не є типовими для нормального дитинства. Насамперед втрата батьків як факт на психологічному рівні вже стає каталізатором до змін дитини. Вона не відчуває себе захищеною кимось, тож починає захищатися сама. Тікаючи з інтернату, щоб врятувати Яринку, Сергієві потрібно заробити грошей на квиток до села дівчинки. А будучи у Львові, хлопчик змушений ночувати надворі та харчуватися гнилими овочами.

3. Персонажі-жертви булінгу є центральними у творах А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» та О. Луцевської «Скелет без шафи». За словами Т. Качак, «дитина-аутсайдер віддзеркалює поширене серед підлітків у класних колективах та різноманітних групах явище відторгнутості, невизнаності» [29, с. 180]. Головні героїні Ліза (за твором А. Нікуліної) та Аня

(за твором О. Луцевської) стали об'єктами цькування однокласників. Через нав'язані соціумом стандарти краси головні героїні обох творів не можуть прийняти та полюбити власні тіла. У школі Аня отримує прізвисько «грудаста», а Лізу називають «жирною». В обох творах пізнання власного тіла відбувається через образ дзеркала: «Ліза крутилася перед дзеркалом...Руки в неї худенькі, обличчя теж ніби нормальне, ноги до колін навіть стрункі, а ось живіт...» [46, с. 43] // «Я дивилася півранку на свої (груди) в дзеркалі... Як же їх сховати?» [39, с. 13]. Отож в обох творах портретизації головних персонажів приділено значну увагу, адже саме їх зовнішня репрезентація стає основою внутрішніх та міжособистісних конфліктів у творах. У тексті О. Луцевської головна героїня постійно складає руки на грудях, щоб таким способом їх прикрити. А Ліза із твору А. Нікуліної «заїдає» цькування однокласників чипсами. Така поведінка дівчат потрохи трансформується у шкідливі звички та комплекси. Доречно згадати про ще одну звичку Лізи, яка систематично з'являється під час сварок із мамою: «Ліза дивилася на маму й щипала себе за шкіру правої руки. Біль давав змогу дотерпіти до кінця...» [46, с. 36]. Щоб знизити високу емоційну напругу під час конфліктних ситуацій дівчинці простіше було отримувати фізичний біль.

Цікавим виявилось спостереження, що на створення головного персонажа твору впливає і стать автора. З приводу цього Т. Качак зазначає: «Художнє мислення жінок-письменниць і письменників чоловіків може бути специфічним, оскільки існує специфіка світосприйняття, світовідчуття у кожної творчої особистості і не виключно, що ця специфіка позначена і гендерною ідентифікацією» [28, с. 3]. Прикметно, що у творі А. Бачинського головним персонажем постає хлопчик Сергій Петрина. В О. Луцевської, А. Нікуліної, Д. Матіяш головні героїні дівчатка.

У цьому контексті важливою також є теза дослідниці про те, що «у гендерно маркованій прозі особливого значення набуває категорія тілесності» [28, с. 224]. Зокрема, у творах А. Нікуліної та О. Луцевської спостерігаємо детальне прописування юного дівочого тіла, що знаходиться в

процесі формування. Звертання до тілесного є одним із ключових критеріїв жіночого письма загалом. У творі О. Луцевської головна героїня Аня розмовляє з мамою про місячні, тампони, про груди. А Ліза з твору А. Нікуліної не знаходить порозуміння з мамою. Через непривабливі форми мама навіює дівчинці страх не бути полюбленою юнаками.

Щодо репрезентації маскулінного дискурсу в прозі про хлопчиків, то ключовими в ній виявляються акценти на зображенні рис мужності, сили, відваги у персонажах-юнаках, їх зацікавлення спортом тощо. Зокрема, у творі А. Бачинського Сергійко Петрина, рятуючи Ярину, біжить за нею в палаючий будинок, відтак робить справжній чоловічий учинок, проявляє свою відвагу. А Шапочка з твору К. Бабкіної під час боротьби з хворобою плекає в собі риси безстрашності. Загальною рисою у змалюванні головних персонажів є приписування їм позитивних характеристик із метою прищеплення в читача бажання їх наслідувати. Проте це не означає, що характери головних персонажів постають однобоко. Адже тоді це б робило їх реалістичність штучною. Тому навіть так званим супергероям-хлопцям притаманна слабкість та розпач чи зовсім «нечоловічі» зацікавлення, а в образах дівчаток подекуди вимальовується нерозуміння жіночності чи функцій материнства.

Отже, у цьому підрозділі було виокремлено три типи інакших головних персонажів (персонаж з інвалідністю, сирота, жертва булінгу), які на сьогодні стали повноцінною частиною персоносфери сучасної української дитячої літератури. Їх інакшість зображено і на зовнішньому (через певні атрибути, дії, зацікавлення), і на внутрішньому (через думки, емоції переживання) рівнях.

3.3. Інакшість другорядних персонажів у системі твору

Своє важливе місце в структурі творів для дітей посідають дорослі персонажі. Йдеться про другорядних персонажів, які певним чином виділяються в соціумі і стають для головних персонажів товаришами. Модель комунікації «дитина–дорослий» стає можливістю обміну досвідом. Причому це спілкування відбувається на рівних товариських засадах, де дорослий персонаж

не надає дидактичних настанов юному, натомість ділиться власною життєвою мудрістю. У цьому підрозділі буде зосереджено увагу на аналізі образів другорядних персонажів з інвалідністю у творах Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая» (Поліна) та А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» (Анна).

Д. Матіяш відома як авторка книг і для дітей, і для дорослих, а також як перекладачка. Її книга «Марта з вулиці святого Миколая» вийшла у Видавництві Старого Лева 2015 року. Твір репрезентує модель «галереї характерів», адже авторка глибоко розвиває історії кількох персонажів, яких усіх пов'язує один центральний – дівчинка Марта. Особливе місце у творі відведено комунікації тинейджерки Марти з літньою жінкою Поліною. На зовнішньому рівні образ жінки репрезентовано крізь деталь – інвалідний візок. Варто відзначити той факт, що опис інклюзії подано без оповитих навколо цієї теми традиційних іменників «жаль» та «скорбота». Знайомлячи читача з Поліною через юну оповідачку Марту, авторка передає захоплення головної героїні життєдайною силою своєї старшої товаришки: «...“пересувається” – неправильне слово. По своїй квартирі вона *гасає у візку, як ураган*» [43, с. 14], «Поліна *завжди весела, і в неї завжди гарний настрій. І це вона мене підбадьорює, а не я її*» [43, с. 24]. Образ Поліни впродовж усього твору транслює ідею, що людина на інвалідному візку може і повинна повноцінно жити. Тому й у творі найчастіше вся комунікація між героями відбувається у жінки вдома. Причому її приходять не навідати, а пограти разом у шахи (одне з найбільших захоплень Поліни), випити чаю або послухати музику. Важливу думку про сприйняття чиеїсь інакшості закладено в таких словах Марти: «Поліна – *не інвалід*. Поліна – це рудоволоса жінка, що їздить на інвалідному кріслі й голосно сміється» [43, с. 24]. Одним зі способів комунікації для жінки є написання смс-повідомлень. Впродовж дня вона пише Марті більше двадцяти повідомлень, розмовляючи з дівчинкою на різні теми.

Особливе місце в житті Поліни посідає музика. Згадка героїні про улюбленого композитора Йоганна Себастьяна Баха навіює читачеві відповідні

асоціації з його музичними творами. Дослідниця Л. Генералюк називає явище уведення в твір одного мистецтва елементів іншого мистецтва з метою збагачення художнього світу «мистецьким інтеракціонізмом» [17]. Прослуховування музики Баха є для Поліни терапевтичним процесом: «...коли я слухаю його музику, я стаю невагомою. І піднімаюсь в повітря на метр. Разом зі своїм важезним візком...Знаєш, як добре літати по місту в інвалідному кріслі під звуки органа?» [43, с. 50]. Себевідчуття під час слухання музики репрезентовано крізь лексему «невагома», яка точно описує зміни внутрішнього емоційного стану жінки. Причому якщо у реальному житті «важезний» інвалідний візок стає на заваді пересуванню жінки, то в її музичному світі він не становить якихось обмежень.

Введення в персонажну структуру твору героїні Поліни виправдане. Для головної героїні Марти їхнє спілкування допомагає сформувати ціннісні орієнтири, поглянути на світ своїх подекуди надуманих проблем по-дорослому: «...я цілковита протилежність Поліні. Бо мені дуже легко розплакатись. І я страждаю через дурниці...» [43, с. 58]. Головна героїня вчиться у своєї подруги мужності. У спілкуванні з Поліною Марта зростає як особистість. Вважаємо, що найповніше це втілено за допомогою художнього мистецтва. Марта, як майбутня художниця, черпає натхнення з навколишнього світу. Важливість у її житті дружби з Поліною дівчинка втілює на малюнку. Вона зображує ноги на інвалідному візку, які не можуть торкнутися зеленої трави. Такий посправжньому дорослий малюнок тринадцятирічної дівчинки символізує її глибоке світовідчуття, яке продовжує розвиватися під час комунікації з товаришкою.

У творі А. Нікуліної «Сіль для моря або Білий Кит» другорядним персонажем-дорослим, який впливає на формування особистості головної героїні є жінка Аня. Перша зустріч Лізи та Ані відбувається на березі моря. Дівчинка не дуже приязно сприйняла появу незнайомки на її улюбленому місці усамітнення. Але порозуміння настає ще до першого знайомства на невербальному рівні: «Коліна незнайомки були прикриті *червоним картатим*

пледом... У Лізи вдома лежав такий самісінький... *Якщо цій жінці подобаються такі пледи, вона точно не може бути поганою...*» [46, с. 11]. Дівчинка бачить, що незнайомка пересувається на інвалідному візку. Про хворобу Ані нічого не відомо протягом усього твору (лише наприкінці твору читач дізнається, що жінка хворіла на рак). Авторка не зосереджує увагу на причинно-наслідкових зв'язках інклюзії героїні. Опис інвалідного візка можна порівняти з описом його у творі К. Бабкіної «Гарбузовий рік». Якщо герой Ренат нагадував метелика, де великі колеса візка скидалися на крила, то образ Ані на інвалідному візку головна героїня порівнює з образом ангела: «Хромовані спиці в колесах замість пір'їн у крилах» [46, с. 42]. Таке порівняння з янголом доречне та розкриває персонажа на кількох рівнях: по-перше, у переносному значенні ангелом називають жінку, що вражає своєю красою (зовнішній рівень) та доброзичливими рисами характеру (внутрішній рівень); по-друге, ще одне означення ангела засноване на функції, яку він виконує – заступництво, захист. У реальному світі головна героїня зазнає комунікативних невдач у всіх колах спілкування. У школі Ліза є жертвою булінгу, вдома – непорозумінь між батьками. Тому авторка й уводить так звану третю персонажну сторону, даючи можливість головній героїні на прикладі Іншого зрозуміти природу своєї інакшості й полюбити власне тіло. Зокрема, у текст введено історію з підліткового минулого Ані: «Мені тоді було чотирнадцять... За одне літо я враз подорослішала. У мене з'явилися груди. Я цього дуже соромилася й постійно горбилася... Мене дражнили *горбанем*... Казали: торкнешся горбаня – і в тебе самого горб виросте...» [46, с. 40]. Отож спілкування Лізи та Ані будується здебільшого на проговоренні тем зневіри, прийняття себе та любові до ближнього. На нашу думку, центральну ідею репрезентовано в передсмертній записці жінки, яка з'являється у творі вже після кульмінації як своєрідний знак оклику: «Сенс життя – не в тому, що є смерть. Тому *живи*, моя люба...» [46, с. 218]. Такий заклик до життя підносить його цінність понад буденними проблемами, які лише на перший погляд не мають розв'язання й декларує, що в будь-якому випадку смерть не є виходом із ситуації та

демонстрацією внутрішньої сили. Навпаки, її демонструє розуміння відповідальності за своє життя.

На персонажному рівні цікавим також є той факт, що Аня постає як полюс добра (ангел), який хоче врятувати дівчинку від депресії шляхом прийняття себе, а Білий Кит, із яким Ліза спілкується в соціальній мережі, навпаки зображений як полюс зла, який схиляє дівчинку до самогубства як єдино правильного виходу з комунікативних невдач. Причому персонажі Аня та Дмитро (Білий Кит) – колишні закохані, які через певні соціальні обставини не змогли бути разом (виходом зі страждань тоді теж бачилося самогубство). У творі взаємини цих героїв видаються незавершеною лінією, авторка жодного разу не зводить їх разом. Ця історія постає перед читачем уже в епілозі в епістолярній формі (в листах Дмитра).

Отже, персонажі-дорослі в сучасних творах для дітей виконують свою особливу функцію – стають авторитетним джерелом комунікації для головних персонажів, оскільки батьків вони не сприймають крізь образ товариша. Особливо в складний підлітковий період дитина не може проговорити з батьками певні внутрішні проблеми, комунікація з ними часто породжує непорозуміння. Тому введення у твори другорядних персонажів-дорослих домагає дітям, користуючись їхнім досвідом, покладаючись на їхній світогляд, формуватися як особистостям. Додаткового забарвлення персонажам надає введення в їхні образи інакшості, що репрезентована через інклюзію. Через спілкування із ними головні героїні творів формують ціннісні життєві орієнтири. Роздумують про значення любові, прийняття себе, поваги до Іншого, вдячність.

Підсумовуючи, зазначимо, що персоносфера сучасних творів для дітей побудована на зображенні галереї характерів, яка означає змістовне та всебічне прописування не лише образу головного героя, а й образів другорядних персонажів. Зокрема, ми охарактеризували три типи головних персонажів-дітей: персонаж-сирота, персонаж з інвалідністю та персонаж-жертва булінгу,

які в своєму оточенні постають як інакші Інші. Серед другорядних героїв особливе місце було відведено аналізу другорядних персонажів-дорослих, які по відношенню до юних головних героїв виконують функцію товаришів та наставників. А на матеріалі твору Л. Денисенко було виокремлено чотири моделі сімей, які на сьогодні зазнають осуду та неприйняття в суспільстві.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати магістерської роботи, зазначимо, що інакшість – складний міждисциплінарний феномен, який, будучи предметом дослідження в царині філософії, педагогіки, психології, літературознавства, здобуває нові й нові обґрунтування. Тому вивчення цього поняття потребує мультидисциплінарного підходу. У процесі роботи було охарактеризовано образ Іншого з погляду філософії та соціальної психології, адже розмова про інакшість неможлива без розуміння понять ідентичність, діалог між Я та Іншим, рівність, повага. На сьогодні, інакшість у соціумі стикається із нерозумінням та ворожим сприйняттям і нерідко стає на заваді комунікації. У суспільстві існує база усталених стереотипів, що стосуються всіх сфер життєдіяльності людини. Ставлення до інакших людей з одного боку з жалем та співчуттям, а з іншого – з ворожістю та агресією також вважаємо результатом стереотипного мислення.

У сучасній літературі проблемі сприйняття інакшості присвячено чимало творів, у яких різнобічно розкрито як ставлення соціуму до інакшості, так і досвід життя у статусі «інакший» з погляду самих персонажів. Починаючи з 2016 року, в Україні активно вживають термін «інклюзивна література», яким позначають твори про інклюзію в трьох категоріях: література, яка розповідає про людей з інвалідністю, література, спрямована на сприйняття особистісного різноманіття та література для дітей з особливими освітніми потребами. Проте інакшість не означає лише інклюзивну літературу. Сучасна українська дитяча література стає багатовекторною. У центрі уваги письменників перебувають теми булінгу, сирітства, соціальної інакшості, фізіологічних змін у процесі дорослішання тощо. Актуалізується комунікативна функція дитячої літератури. Тексти для дітей та юнацтва стають площиною для проговорення складних питань сьогодення. У результаті характеристики інакшості як складної для дитячого сприйняття теми, було зроблено акцент на важливості спільного читання в колі сім'ї. Адже саме простір дому постає для дитини як найбільш

комфортний та захищений від зовнішніх загроз, тому й найбільш сприятливий для пізнання серйозних тем та болючих досвідів. Одночасно з літературою спостерігаємо тяжіння до висвітлення теми інакшості і в музиці, і в кіномистецтві. На перетині психології й педагогіки вчені розробляють методики застосування книготерапії, в основі якої читання книг або вигадкування власних історій з метою зниження емоційної напруги. Дослідники наголошують на важливості використання цієї методики під час роботи з дітьми. Категорія інакшості в царині літературознавства на сьогодні лише починає шлях ґрунтованого дослідження. Здебільшого вчені констатують наявність тематичної бази у творах для дітей та характеризують як позитивну тенденцію. Але точного визначення поняття інакшості, виокремлення напрямків його дослідження поки немає. На сьогодні бачимо поодинокі наукові розвідки, у яких інакшість є центральною темою вивчення.

У ході дослідження було проаналізовано вісім творів А. Бачинського, А. Нікуліної, Д. Матіяш, К. Бабкіної, Л. Денисенко та О. Луцевської, які за тематичними орієнтирами можна умовно поділити на тексти про булінг, інклюзію та соціальну інакшість. У результаті дослідження творів А. Нікуліної «Сіль для моря, або Білий кит» та О. Луцевської «Скелет без шафи» було виокремлено художні моделі булінгу, в основі яких три персонажі – персонаж-жертва, персонаж-ініціатор та персонаж-свідок. Поведінка кожного з персонажів має згубний вплив на формування особистості підлітків, адже сприймається ним як нормальна модель поведінки й може бути повторена в дорослому житті індивіда. Булінг у цих творах постає як вияв ворожого й неприязного ставлення до інакшості. Головні героїні опиняються поза своєю соціальною групою через фізіологічну відмінність, ставлення до якої сформоване на основі стереотипів про стандарти краси. Художнє відображення булінгу в обох творах максимально наближене до сучасних реалій. Там є місце і вербальному, і фізичному цькуванню. Епізодично мотиви булінгу у фізичному вияві з'являються й у творі А. Бачинського «140 децибелів тиші». Проте центральним у повісті постає персонаж, який одночасно репрезентує проблеми

сирітства та інклюзії. Цей текст – багатовекторна структура, яка вміщує безліч мікротем. Повість водночас охоплює простір школи-інтернату для глухих дітей (світ собі подібних) і простір вулиць (зовнішній світ, повний загроз).

Художні моделі, в яких відображено буття дитини з інвалідністю, проаналізовані на матеріалі прози К. Бабкіної. У повісті «Гарбузовий рік» авторка вводить персонажа з інвалідністю в комунікативну ситуацію зі здоровими однолітками-персонажами, спілкування з якими відбувається на засадах поваги й товариськості, мотив такої дружби вважаємо одним із ключових у творі. У повісті «Шапочка і кит» простежено конструювання образу інакшої дитини через самотність та ізолюваність від зовнішнього світу, внаслідок якої головний герой вигадує уявного друга, у процесі спілкування з яким відбувається компенсація недостатчі друзів-однолітків, а також проговорення важливих тем любові, сім'ї, дружби та вдячності.

Окремим модусом у сучасних творах для дітей і підлітків постає образ сім'ї, який зображено дуже багатогранно. В одних творах (О. Луцевської «Опікуни для жирафа») сім'я постає як простір спільного проживання досвіду інакшості, що заснований на турботі та підтримці; в інших творах факт втрати сім'ї (А. Бачинській «140 децибелів тиші») стає для головного героя травматичним досвідом, що породжує депресію; також є твори (А. Нікуліна «Сіль для моря, або Білий Кит»), у яких образ сім'ї постає в негативному світлі як комунікативний розрив між картиною світу дитини та картиною світу дорослих. Це призводить до руйнування образу дому як захисного простору й трансформується в бажання відчуження від батьків.

Велике місце зображенню різнорідних сімей відведене у творі Л. Денисенко «Майя та її мами», образи яких стали мікромоделлю соціальної інакшості. На тлі шкільного класу авторка зображує так звану галерею героїв. У ході дослідження було виокремлено чотири групи сімей: сім'ї етнічних меншин, неповні сім'ї (батьки розлучені, один із батьків помер/зник безвісті/знаходиться на заробітках), сім'ї з усиновленою дитиною, сім'ї зі штучно зачатою дитиною. З одного боку авторка розвіює сформовані стереотипи щодо

нетрадиційних сімей як таких, що руйнують сімейні цінності, а з іншого боку ідеалізує сучасне суспільство, у якому нібито відсутні булінг та ворожість. На противагу іншим проаналізованим творам, де шкільний простір постає тлом для розгортання психологічно напружених драматичних подій, у тексті Л. Денисенко історії кожного однокласника подані фрагментарно без динаміки розгортання сюжету. Попри це не можна заперечити той факт, що така книга потрібна в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва як ціннісний орієнтир для юних читачів. Шкільний клас зображено як модель соціального розмаїття для констатації, що в сучасному світі певні категорії людей, сімей, явищ які варто звільнити від штампу «нетрадиційний».

У роботі також проаналізовано особливості конструювання персоносфери в сучасних творах для дітей та юнацтва, у результаті чого було виокремлено три нових типи інакших персонажів-дітей: персонаж-сирота, персонаж з інвалідністю, персонаж-жертва булінгу. Причому в персоносфері того чи того твору інакші діти з'являються не лише як головні, а й як другорядні герої. Це, зокрема, Ренат із твору К. Бабкіної «Гарбузовий рік»; Ромчик, Яринка з твору А. Бачинського «140 децибелів тиші»; Кекс із твору Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая». В основі зовнішніх описів інакших персонажів здебільшого такі атрибути: інвалідний візок, оклюдери, мова жестів, шапочка тощо. Але основна увага зосереджена на зображенні внутрішнього світу героя, звертанні до його психології. Уважаємо, що поява інакших персонажів у творах закономірна й постає як відображення соціального запиту на пізнання досвіду інакшості та на впровадженні засад толерантності в ставленні до Іншого. Образ інакшої дитини перестає бути екзотичним чи поодиноким, а займає своє повноправне місце серед інших персонажів дитячих творів. Оскільки нове покоління дітей зростає в межах мультикультуралізму й соціального розмаїття, то поява нових типів героїв-дітей, які або є інакшими, або навчаються приймати інакшість, повністю відповідає сучасним реаліям. Автори намагаються запропонувати концепцію світу, в основі якої розмаїтий соціум з рівними можливостями кожного його учасника.

Серед другорядних персонажів також виокремлено образи дорослих, які виконують особливу функцію – стають авторитетним джерелом комунікації для головних персонажів-дітей (Поліна з твору «Марта з вулиці Святого Миколая» Д. Матіяш, Аня з твору «Сіль для моря або Білий Кит» А. Нікуліної). Зазвичай, особливо в підлітковому віці, дитина не сприймає батьків як товаришів та не може проговорити з ними певні теми, тож поява так званого авторитету в особі стороннього дорослого є виправданою. Уведення в персоносферу творів другорядних персонажів-дорослих домагає дітям, користуючись їхнім досвідом, покладаючись на їхній світогляд, формуватися як особистостям. Додаткового забарвлення персонажам надає введення в їх образи інакшості, що репрезентована через інклюзію. Через спілкування із ними головні героїні творів формують ціннісні життєві орієнтири, роздумують про значення любові, прийняття себе, поваги до Іншого, вдячність.

Уважаємо, що результати цього дослідження констатують потребу в більш детальному вивченні феномену інакшості в рамках літературознавства. Зокрема, ґрунтовного аналізу потребують жанрові особливості творів для дітей, центральною в яких постає тема інакшості, для вивчення тематичного впливу на видозміну того чи того жанру. Також вважаємо перспективним розгляд феномену інакшості в контексті культури дитячого видання для аналізу не лише текстуального рівня твору, а й візуального (ілюстрацій). Окремої уваги заслуговує вивчення постаті автора в дитячих творах із центральною темою інакшості для з'ясування специфіки творення образів інакших дітей та особливостей комунікації в різних вікових категоріях у межах «дорослий автор» – «маленький читач».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Астрахан Н. Моделювання у літературознавстві: аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра. філол. наук. : 10.01.06. Київ, 2015. 44 с.
2. Астрахан Н. Моделювання в мистецтві: художній твір як художня модель дійсності. *Терміносистеми сучасного літературознавства: досвід розробки і проблеми* : матеріали III міжвузівського науково-методичного семінару / за ред. Р. Гром'яка. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. С. 57–64.
3. Бабкіна К. Гарбузовий Рік. Львів : Видавництво Старого Лева, 2014. 48 с.
4. Бабкіна К. Шапочка і кит. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 60 с.
5. Барі П. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія / пер. з англ. О. Погинайко. Київ : Смолоскип, 2008. 360 с.
6. Бахтін М. До філософії учинку / пер. Фурмана А. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5–34.
7. Бачинський А. 140 децибелів тиші. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 128 с.
8. Башкирова О. Гендерні художні моделі сучасної української романістики : дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філолог. наук : 10.01.06 / Київ, 2019. 464 с.
9. Бондар А., Балашова О. та ін. Інакший досвід : матеріали Круглого столу наук.-теор. часопису «Філософська думка». Київ, 2019. 54 с.
10. Братусь І. В., Война А. О. Функції ілюстрацій у дитячій літературі. *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. Херсон : видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 32–35.
11. Бубер М. Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням / пер. з нім. Терлецького В., Спринчан Н. Київ : Дух і Літера, 2012. 272 с.

12. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. *UNICEF* : веб-сайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine> (дата звернення: 16.11.2020).

13. Верзун В., Вертиполох О. Книготерапія і психологічна сутність художньої літератури. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених “Родзинка – 2019”* : XXI Всеукраїнська наукова конференція молодих учених. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2019. С. 283–285.

14. Вздутьська В. На півдорозі до: «Шапочка і кит». *Barabooka* : веб-сайт. URL: <http://www.barabooka.com.ua/na-pivdorozi-do-shapochka-i-kit/> (дата звернення: 02.12.2020).

15. Вовк О. В. Основні завдання української дитячої літератури (роздуми над проблемою). *Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук. ст.* 2009. Вип. XX. С. 242–249.

16. Гандзілевська Г. Б. Гра як спосіб соціалізації молодшого школяра. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Психологія і педагогіка.* 2009. Вип. 13. С. 86–96.

17. Генералюк Л. Взаємодія літератури і мистецтва. Начерк теорії словесно-візуальних інтеракцій. *Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.* 2009. С. 81–88.

18. Гребенюк М. Самоідентифікація як механізм формування ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології.* 2010. Вип. 8. С. 219–228.

19. Головченко Н. Сучасна українська література як джерело формування інклюзивної компетентності вчителя методами інформальної освіти. *Неформальна та інформальна освіта як ресурс розвитку особистості* : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. С. 115–121.

20. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. Київ : Факт, 2008. С. 169.

21. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків : Vivat, 2018. 512 с.
22. Денисенко Л. Майя та її мами. Київ : Видавництво, 2017. 64 с.
23. Деркачова О., Ушкевич С. Література та інклюзія : підручник. Брустурів : Дискурсу, 2020. 286 с.
24. Еко У. Коли на сцену виходить Інший. *Вікічитання* : веб-сайт. URL: <https://fil.wikireading.ru/40267> (дата звернення: 02.12.2020).
25. Жаркова Р. Дорослий світ дитячої літератури: «болюче дитинство» у творі Катерини Бабкіної «Шапочка і кит». *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи* : Міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 жовтня. 2017 р. Одеса : Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2017. С. 73–76.
26. Іванюк С. Великі письменники маленької літератури. *Культурний проект* : веб-сайт. URL: https://youtu.be/3_QosQBQIGc (дата звернення: 10.11.2020).
27. Ілларіонова О. Феномен уявного друга в психічному розвитку дитини. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля*. 2012. Вип. 1 (3). С. 89–93.
28. Качак Т. Сучасна українська дитяча література: аспекти гендерної інтерпритації. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Сер. Лінгвістика і літературознавство* : Міжвуз. зб. наук. ст. 2009. Вип. XX. С. 425–436.
29. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. : монографія. Київ : Академвидав, 2018. 320 с.
30. Кизилова В. Дитяча література: стан, проблеми, перспективи. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Сер. Лінгвістика і літературознавство*. 2009. Вип. XX. С. 237–241. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/16569> (дата звернення: 12.11.2020).
31. Кизилова В. «Повість для дівчаток» у літературі для дітей та юнацтва II пол. ХХ – поч. ХХІ століття: специфіка моделювання образів. *Слово і Час*. 2013. Вип. 5. С. 70–76.

32. Кімвел М. Гендероване суспільство / пер. з англ. С. Альошкіна. Київ : Сфера, 2003. С. 169–264.
33. Коваленко Ю. Феномен реальності в культурі постмодерну: парадокси дистанціювання : дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології : 26.00.01. Київ, 2017. 233 с.
34. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
35. Колінько О. Дитяча література крізь призму мультикультуралізму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Філологічна*. 2015. Вип. 54. С. 182–185.
36. Колупаєва А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.
37. Луцевська О. «Майя та її мами»: розмаїті моделі сімей. *Читомо* : веб-сайт. URL: <https://archive.chytomo.com/issued/majya-ta-iiii-mami-rozmaiiti-modeli-simej> (дата звернення: 01.12.2020).
38. Луцевська О. Опікуни для жирафа. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 28 с.
39. Луцевська О. Скелет без шафи. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 96 с.
40. Мартинець А. Функції образу уявного друга в дитячій літературі (на прикладі творчості Астрід Ліндгрєн та Міри Лобе). *Актуальні проблеми слов'янської філології. Сер. Лінгвістика і літературознавство*. 2009. Вип. XX. С. 466–474.
41. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ : Основи, 2017. С. 219–240.
42. Марценюк Т. Інакшість як художня проблема в сучасній українській підлітковій літературі (на матеріалі роману Анастасії Нікуліної «сіль для моря, або білий кит»). *Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Гуманітарні науки*. 2020. Вип. 11. С. 174–183.

43. Матіяш Д. Марта з вулиці Святого Миколая. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 240 с.
44. Моренець Н. «Образ «Іншого» – від первинного нарцисизму до аргументу ідеологічної риторики». *Наукові записки НаУКМА*. 2002. С. 10–16.
45. Москвичова А. Майя, дві її мами і сімейні цінності: чим особлива нова книжка Лариси Денисенко. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28431465.html> (дата звернення: 01.12.2020).
46. Нікуліна А. Сіль для моря або білий кит. Харків : Vivat, 2017. 224 с.
47. Новохатько А. Ескапізм як соціокультурне явище сучасності. *Філософські обрії*. 2018. Вип. 40. С. 97–105.
48. Овдійчук Л. Жанри та стильові особливості сучасної прози для дітей. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2015. № 1. С. 35–38.
49. Огар Е. Культура дитячого видання: основні складові успіху. *Поліграфія і видавнича справа*. 2002. Вип. 39. С. 128–134.
50. Огар Е. Типологічні особливості цифрових медіа для дітей та підлітків. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2015. Вип. 5. С. 241–251.
51. Олійник В. Сім'я як першооснова духовного, економічного та соціального розвитку суспільства: психологічний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 23. С. 183–188.
52. Осмолівська О. Формування видавничого напрямку української інклюзивної літератури як новітнього тренду розвитку видавничої справи. *Integrated communications*. 2017. С. 27–32.
53. Осмолівська О. Інклюзивна література: право на життя. *Ліга:блоги* : веб-сайт. URL: <https://blog.liga.net/user/oosmolovska/article/27995> (дата звернення: 26.11.2020).
54. Романцова Б. Нестерпна жорстокість юності: підліткові книги про булінг. *Bookmal* : веб-сайт. URL: <https://bokmal.com.ua/books/nesterpna-zhorstokist-yunosti-pidlitkovi-knigi-pro-buling/> (дата звернення: 02.12.2020).

55. Садова І. Інклюзивна освіта для дітей з особливими освітніми потребами в умовах сучасної початкової школи. *Молодь і ринок*. 2017. № 8. С. 106–111.
56. Садова І. Казкотерапія – сучасний метод роботи з дітьми, які мають особливі потреби. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 11. С. 293–298. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2015_11_43 (дата звернення: 09.11.2020).
57. Саприкіна А. Проблема літературно-музичних кореляцій у творчості Г. Мазуренко. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2012. Вип. 17. С. 183–193.
58. Стасіневич Є. Букоголіки. Підліткова література. UA: *перший* : веб-сайт. URL: <https://youtu.be/S5ofWi7Z3jg> (дата звернення: 24.11.2020).
59. Тема людей з інвалідністю в сучасній українській літературі. *Видавництво Старого Лева* : веб-сайт. URL: <https://starylev.com.ua/club/article/tema-lyudey-z-invalidnistyu-v-suchasniy-ukrayinskiy-literaturi> (дата звернення: 12. 11. 2020).
60. Титаренко М. Комунікація від нуля: Есеї для Мані. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. С. 42.
61. Товстоко́ра Ю. Легітимація «іншого як інакшого» у комунікативному просторі спільнот: конструювання нової ідентичності. *Актуальні проблеми психології*. Вип. 13. С. 295–304. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v11/i13/34.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).
62. Токар М. Художньо-естетичні особливості дитячої книжкової ілюстрації. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2018. Вип. 35. С. 220 – 233.
63. Федорів У. Соцреалістичний канон в українській літературі: механізми формування та трансформації : дис. на здобуття наук. ступ. д-ра. філол. наук. : 10.01.06 / Львів, 2016. 227 с.
64. Філяніна Н. Екоосвітній потенціал гуманітарних знань : дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філософ. наук : 09.00.09 / Київ, 2015. 343 с.

65. Шарова Т. Художня література як засіб соціальної реабілітації людей з обмеженими можливостями. *Літні наукові підсумки 2019 року* : тези доп. Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. 2019. С. 84–89. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/5847> (дата звернення: 05.11.2020).

66. Шумейко Н. Відображення форм взаємодії культур та соціальної інакшості в деяких художніх творах та публіцистичних нарисах другої половини XX століття. *Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Сер. Філологія, педагогіка, психологія*. 2013. Вип. 26. С. 157–164.

67. Як українська дитяча книга про толерантність спровокувала агресію. *Realist* : веб-сайт. URL: <https://realist.online/life/yak-ukrayinska-dityacha-kniga-pro-tolerantnist-sprovokuvala-agresiyu> (дата звернення: 26.11.2020).

68. 57% українських дітей читають із примусу – дослідження. *Читомо* : веб-сайт. URL: <https://chytomo.com/57-ukrainskykh-ditej-chytaiut-iz-prymusu-doslidzhennia/> (дата звернення: 04.12.2020).

69. Hughes J., Laffier J. Portrayals of Bullying in Young Adult Literature: Considerations for Schools. *Canadian Journal of Education*. 2016. URL: <https://www.jstor.org/stable/canajeducrevucan.39.3.07?read-now=1&seq=1> (дата звернення: 18.11.2020).

70. Inclusive Literature: Choosing Resources to Represent Disability in the Classroom. *ETFO VOICE* : веб-сайт. URL: <http://etfovoice.ca/feature/inclusive-literature> (дата звернення: 14.11.2020).

71. Iwai Y. Multicultural Children's Literature and Teacher Candidates' Awareness and Attitudes Toward Cultural Diversity. *International Electronic Journal of Elementary Education*. 2013. P. 185–198.

72. Gervay S. Butterflies: Youth Literature as a Powerful Tool in Understanding Disability. Australia, 2004. URL: <https://dsq-sds.org/article/view/844/1019> (дата звернення: 12.11.2020).

73. Robertson D. Portraying People With Disabilities: An Annotated Bibliography of Fiction for Children and Teenagers. 1992. 482 с.

74. The Dangers of Distracting Parenting. *The Atlantic* : веб-сайт. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/07/the-dangers-of-distracted-parenting/561752/?utm_source=atlfb_test134_1 (дата звернення: 12.11.2020).

75. Victim-Blaming: A New Term for an Old Trend. *The University of Road Island* : веб-сайт. URL: <https://digitalcommons.uri.edu/glbtc/33/> (дата звернення: 06.12.2020).